

ISSN 2521-6333

*Volume 6
Number 1*

2022

Journal of Baku Engineering University

**PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY**

Journal is published twice a year
Number -1. June, Number -2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Akif Huseynli

Co - Editors

Kanan Bashirov

Editorial board

Aida Gasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Atraba Gul (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Casarat Valehov (Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan)

Elman Guliyev (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Emin Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Islam Huseynov (Academy of the State Customs Committee)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Kirikkale University)

Minakhanim Tekleli (Azerbaijan, Azerbaijan State Pedagogical University)

Maharram Gasimli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Niyammaddin Hashimov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Ruslan Abdullayev (Azerbaijan, National Academy of Science)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egupt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpınar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95   **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2022. Volume 6, Number 1

CONTENTS

**AZƏRBAYCAN ADLARININ RUS ƏDƏBİYYATINDA
BƏDİİ OBRAZLILIQ İMKANLARI**

Minaxanım Nuriyeva Təkləli _____ 3

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK NİTQ FOLKLORUNUN DODAQDƏYMƏZ FORMULLARI

Xankişi Bəxtiyar oğlu Məmmədov _____ 9

DİLDƏ SOSİAL ƏRAZİ DİFERENSİASIYA HADİSƏSİ

Ruslan Abdullayev _____ 24

UİLYAM DİETRİÇİN YARADICILIĞINDA HUN MÖVZUSU

Natiq Adilov _____ 30

**AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ATALAR SÖZLƏRİNİN "ƏVVƏL-AXIR" VƏ YA "HƏRF ÜSTƏ"
DAVRANIŞ FORMULLARI VƏ ONLARIN FUNKSİONAL-SEMANTİK STRUKTURU**

Xankişi Bəxtiyar oğlu Məmmədov _____ 35

**SOCIO-PEDAGOGICAL SUPPORT OF THE LEARNING PROCESS
AS A MEANS OF EDUCATOR-CHILD COMMUNICATION**

Parvana Karimova _____ 45

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA
SÖZYARATMANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Mahmudova Qətibə Çingiz qızı _____ 53

İDRAK VƏ TƏFƏKKÜRÜN DÜZGÜN FORMALAŞMASINDA MƏNTİQİN ROLU

Süleymanova Ümmü İsmayıl qızı _____ 60

UOT:82.00000-0002-4985-8134

AZƏRBAYCAN ADLARININ RUS ƏDƏBİYYATINDA BƏDİİ OBRAZLILIQ İMKANLARI

MİNAXANIM NURİYEVƏ TƏKLƏLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

proftomris@gmail.com

XÜLASƏ

Diqqətə aldığımız Puşkin, Qriboyedov, Aleksey Tolstoy, Bestujev-Marlinski, Qleb Uspenski, İvan Bunin, Sergey Yesenin kimi söz sənətkarlarının dil materialı üzrə diqqətimizi çəkən obrazlılıq faktları - "Şamaxanskaya çaritsa" (Şamaxı şahzadəsi), "Şamaxanskiy şelk" (Şamaxı ipəyi), "şelk Baku" (Bakı ipəyi), "oqnedışayuşiy Baku" (od nəfəslı Bakı), "Balaxanskiy may" (Balaxanı mayı) və s. örnəklərin mövcudluğu və canlılığı türk toponimlərinin toplanması və müxtəlif yöndən qruplaşdırılması ilə bərabər onların üslubi imkanlarının da müəyyənləşməsinin dil tariximiz və bununla bağlı müvafiq məsələlərin həlli baxımından da maraqlı material verir.

Açar sözlər: Toponim, türk, obrazlılıq, Şamaxı, Bakı.

POSSIBILITIES OF ARTISTIC IMAGERY OF AZERBAIJANI NAMES IN RUSSIAN LITERATURE

ABSTRACT

Examples of figurativeness in works Pushkin, Griboyedov, Aleksey Tolstoy, Bestujev-Marlinskiy, Glep Uspenskiy, Ivan Bunin, Sergey Yesenin and etc. – "Shamakhanskaya charitsa", "Shamakhinskiy shelk", "Shelk Baku", "Oqnedishayushiy Baku", "Balakhanskiy may" and so on the existence and vitality of the samples, along with the collection and grouping of Turkic toponyms from different angles, also provides interesting material for the definition of their stylistic possibilities in terms of our linguistic history and the solution of relevant issues.

Key words: toponymy, Turkish, figurativeness, Shamakhi, Baku

ВОЗМОЖНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОБРАЗНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИМЕН В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РЕЗЮМЕ

Образные факты, привлекающие наше внимание к языковому материалу таких художников слова, как Пушкин, Грибоедов, Алексей Толстой, Бестужев-Марлинский, Глеб Успенский, Иван Бунин, Сергей Есенин - «Шамаханская царица» (Шамахинский князь), «Шамаханский шелк» (Шамахинский шелк), «Шелк Баку» (Бакинский шелк), «Огнедышащий Баку» (огнедышащий Баку), «Балаханский май» (Балаханское масло) и т. д. существование и живучесть образцов, наряду со сбором и группировкой тюркских топонимов с разных сторон, также дает интересный материал для определения их стилистических возможностей с точки зрения нашей лингвистической истории и решения соответствующих вопросов.

Ключевые слова: топоним, тюрк, образность, Шемаха, Баку.

Giriş: Bildiyimiz kimi, bədii üslubda obrazlılıq imkanları xüsusi sözlərdə, o cümlədən yer adlarında da cöx güclü təzahür etməkdədir. Müşahidələrimiz sırasında rus bədii dilində də türk mənşəli yer adlarının, xüsusən Azərbaycan adlarının üslubi-funksional dəyərləri ilə tez-tez qarşılaşmalı oluruq. Rus dilinin onomastik sistemində türk mənşəli sözlərin yeri və mövqeyi istiqamətində araşdırdığımız uzun illərin araşdırmaları göstərir ki, rus bədii dilində türk mənşəli xüsusi sözlər də öz nominativ mənaları ilə bərabər əlverişli üslubi material kimi də istifadə olunmaqla bu dildə obrazlı ifadələrinin yaranmasında rol oynamışdır. (8, 225). Bu zaman Rus

bədii nəsrində iki məqsəd müşahidə olunur: toponimik addan məkan adı bildirmək məqamında, yəni coğrafi məkanların koordinatları kimi öz həqiqi mənasında işlənməsi – tarixi-regional informasiyaya malik toponimlər; ikincisi, toponimik vahidlərin bədii üslubda mövqeyi, bu zaman ondan metaforik səciyyədə bənzətmə vasitəsi kimi istifadə olunması, yəni “estetik informasiya daşıyan toponimlər”(6, s.161) və s. nəzərdə tutulur. Bunları nəzərə alaraq bədii nitqdə müşahidə olunan yer adlarının iki qrupda – tarixi-regional informasiya daşıyan toponimlər və estetik informasiyaya malik toponimlər deyə ayırısaq da, məqaləmizdə Azərbaycanla bağlı yer adlarının rus yazıçı və şairlərinin dilində bədii-üslubi səciyyəsi bəhs etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Çünki fikrimiz Azərbaycanla bağlı yer adlarının rus yazıçılarında spesifik işlənmə məqamları və istifadə tərzilə əlaqədar ayrıca maraq kəsb edən xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqdır. Belə ki, tədqiqinə gəlincə, adın kommunikativ vəzifəsi aydın və anlaşılındır. Bir də onu da əlavə edək ki, poetik nitqdə kommunikativ funksiya zahirən estetik funksiyaya güzəştə getməli olur. Başqa sözlə desək, üzə çıxan, ilk növbədə diqqəti çəkən dilin estetik funksiyası olur. Yəni hissi cəhətin dil strukturunda ifadə üsulları bədii təfəkkürün dil yaruslarından seçib götürdüyü poetik vahidlərin adı kommunikativ funksiyasından daha yüksək olan estetik dəyər kəsb etmə səviyyəsində özünü göstərir.(6, 151)

Məsələ ilə bağlı qeyd edək ki, rus bədii nəsrində görkəmli söz sənətkarları həyatın obrazlı təsvirində digər bir çox nitq detalları kimi türk mənşəli sözlərdən, o cümlədən xüsusi sözlərdən – toponimlərdən böyük ustalıqla istifadə etmişlər; bu mənada coğrafi adların rus bədii dilində geniş imkanlarla çıxış etdiyi görünür. Məsələyə keçməzdən öncə qeyd edək ki, türk toponimləri bu yerlərlə mətbuat vasitəsi ilə ilk dəfə tanış olan Rusiyalı oxucuya tərcümə edilməklə və ya mənası izah olunmaqla çatdırılırdı. Rusiya idarəsinə yeni-yeni keçməkdə olan Azərbaycanla tanışlıq zamanı rus yazıçıları bu yerin tarixinə, adlarına xüsusi maraq göstərirdilər. Bir sıra yer adlarının lap əski variantlarını göstərmələri onların yerli tarixi öyrənmək cəhdlərindən xəbər verirdi. Əlbəttə, Azərbaycanın yaşayış məntəqələri barədə rus cəmiyyəti ilk mükəmməl məlumatları 15-ci yüzilliyə aid olan bir mənbədən – rus səyyahı Afanasi Nikitinin “Üç dəniz arxasına səyahət” əsəri vasitəsilə ala bilmişdilər. Yayın əvvəllərində Azərbaycana daxil olan səyyah Şirvanşahlardan, Şamaxı, Dərbənd və Bakıdan bəhs edir (А я пошел к Дербенту, а из Дербенту к Баке, где огонь горит неугасимы). Bu zaman qeyd olunmalıdır ki, “Azərbaycanda olmuş rus tacirləri, səyyahlar və səfirlər diqqət yetirib bəhs etdikləri toponimlərin semantika və etimologiyasının öyrənilməsi ilə məşğul olmurdular. Onlar qarşılıqları belə bir məsələ qoymamışdılar, çünki coğrafi adları onları öz xüsusi məqsədləri ilə əlaqədar maraqlandırır. Afanasi Nikitini tacir olduğu üçün onu məhz iri şəhərlər cəlb edirdi. Odur ki, o Şirvan, Dərbənd, Şamaxı, Bakı kimi böyük şəhərlərdən bəhs edir. 1716-1718-ci illərdə Azərbaycanda olmuş rus dövlət adamı Artemi Volinski də bu ölkəyə yalnız rus çarı I Pyotrun gizli sərəncamı üzrə kəşfiyyat aparmaq və bütün mühüm coğrafi obyektləri diqqətlə təsvir etmək tapşırığı ilə gəlmişdi. (9, 36)

Digər müasirlərinə nəzərən Azərbaycanla daha çox təmasda olmuş Aleksandr Qriboyedov (yazıçı müəyyən fasilələrlə tam on il Qafqazda, yəni Azərbaycanlılar arasında, İranda, ən çox da buranın Azərbaycan əyalətlərində yaşamışdır) bu ölkənin yer adlarına da xüsusi diqqət göstərmiş, bu adları yenə müasirlərindən fərqli şəkildə – mənbə dilə daha uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Odur ki, yazıcının dilində – Şamaxı, Karabaq, Tabris, Qerqer (Gərgər), Bozabdal, Senak köprü (Sınıq köprü) Qırmızı Köprü (Krasny most deyil; yazıcının göstərdiyinə görə Qırmızı köprüün əvvəlki adı Sınıq köprüdür) və s. kimi Azərbaycan adlarının daha dəqiq variantların işləndiyinin şahidi olur. Yazıçı Faddey Bulqarinə Tiflisdən göndərdiyi 11.12.1826-cı il tarixli məktubunda Şalikovun Moskva qəzetlərində Şamsaddil əvəzində Şamanda yazdığı kimi

təhriflərə yol verməyin, deyə tapşırırdı. (4, 613-614). Faktlar çoxdur... Ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatda xüsusi adların üslubi imkanları ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olmalıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik yazılı ədəbiyyat bu istiqamətdə fundamental şəkildə tədqiq olunmalı, ədəbiyyatda onomastik vahidlərin rolu və yeri, poetik onomastikanın qanunauyğunluqları və kateqoriyaları, poetik adların üslubi imkanları və xüsusiyyətləri və s. problemlər öz elmi-nəzəri şərhini tapmalıdır.(1, 391). Uzun zamandan bəri Şərqi slavyan dillərindəki türk mənşəli sözlər üzrə apardığımız araşdırmalar rus yazıçılarının əsərlərindəki yer adlarının öyrənilməsi ümumtürk dilinin və tarixinin, hətta keçmiş türk toponimikası və coğrafiyasının tədqiqi ilə sıx bağlı olmaqla bərabər ...onun üslubi imkanlarının da müəyyənləşdirilməsi bir sıra məsələlərin həlli baxımından maraqlı material verir, deməyə imkan yaradır. (8.225). Həm də bizim bir çox rus yazıçılarının dil materialı üzrə topladığımız faktlar göstərir ki, rus bədii nəsr dilində türk toponimləri öz nominativ mənalarda işlənməklə yanaşı poetik detallara çevrilməklə mükəmməl üslubi material olaraq da istifadə olunmuşdur. Bu nə ilə bağlıdır? Təbii ki, obrazlılıq vasitəsi olaraq yer adları hər hansı üslubi vəzifə daşıyarsa, bu onların digər lüğəvi vahidlərə nisbətə daha üstün olaraq əyaniliyə, konkretliyə malik olmaları ilə əlaqədardır. Çünki özünün malik olduğu başlıca xüsusiyyətləri əsasında obraza çevrilən yer adları müqayisə və bənzətmə üçün daha əlverişli vasitədir. Başlıcası, müqayisə bütün nitq atmosferində müxtəlif məfhumların qabarıq, ən mühüm əlamətlərinə əsaslanan dərkətmə vasitəsinə çevrilə bilər. Bu mənada da hamıya özünün informatik məna tutumunca, başlıca əlamətlərinə görə məlum olan yer adları – şəhər, kənd, vilayət adları obrazlı, poetik olmaqla yanaşı təbii ki, məqsədi də konkret şəkildə müəyyənləşdirə bilər.

Bu məqsədlə öz poetik mükəmməlliyi, dil ştrixləri ilə bəirlənən estetik zövqü ilə diqqətimizi çəkən *Qarabağ atı*, *Qarabağ şərəbi*, *Şamaxı ipəyi*, *Şamaxı şahzadəsi*, *Bakı ipəyi* və ya *Bakı~Baka* odlar məskəni, nağılvary yer, məskən və s. adlar və bu adlarla bağlı metaforalar müxtəlif vasitə və səbəblərlə əlaqədar Şərqi slavyan dillərinə, daha doğrusu, bədii dilinə keçə bilmiş, bu dillərdə qazandığı estetik yetkinliyi ilə daim diqqəti cəlb etmişdir. Əlbəttə, “müxtəlif vasitə və səbəbin” ən mühümü rus ədəbiyyatında Şərqə, Şərq ölkələrinə, Azərbaycana olan maraqdan ibarətdir. Bu maraq, “məlum olduğu üzrə uzun yüzilliklərin arxasından başlayır: şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində Şərq motivləri ilə qarşılaşmamız heç də təsadüfi deyildir. Həqiqətən Şamaxı şahzadəsi özünün zərxara ipəyi, geyimi, habelə xarakteri ilə rus xalq mahnılarında rast gəlinir” (2,12).

Qafqaz ölkələri ilə tanışlıqdan sonra rus bədii dilində Qafqazların hər bir diyarında “Qarabağ atı” və “Qarabağ şərəbi” ifadələri şəklində Qarabağ adının işlənməsinə rast gəlmək olar. Qarabağ atlarının bir zaman şöhrəti geniş yayılmışdı; cins atlar kimi məşhur idi. Tarixçi Mirzə Camal Cavanşir “Qarabağın tarixi” əsərinə yazırdı: Pənah xanın və İbrahim xanın ilxılarında on min Qarabağ atı bəslənirdi. Qeyd etmək gərəkdir ki, Qarabağda ilk atçılıq zavodu 1826-cı ildə Mehdiqulu xan tərəfindən tikilmişdi. Bu atlar ruslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Puşkinin “Ərzuruma səyahət” əsərində: Между ними молодые русские чиновники разъезжали верхами на *Карабахских* жеребцах (Onların arasında Qarabağ köhlənləri minmiş gənc rus məmurları gəzişirdilər); ...под офицером была высокая шеголевская карабахская лошадь (...zabitin altında hündür yaraşlıq Qarabağ atı var idi (L.Tolstoy. “Наці Murad”). Memuarçı yazıçı Tatyana Passekin də yazılarında, onun avtobiografik “Uzaq illərdən” adlı romanında beləcə müstəqim mənada işlənməmişdir: Во время битвы он всюду летал на своем известном *Карабахе*...(Из дальних лет) – Döyüş əsnasında o özünün məşhur “Qarabağ”ında hər tərəfə şütüyürdü. Lakin Lev Tolstoyun məşhur “Hərb və

sülh" əsərində Karabağ adı ata öz sahibi tərəfindən verilən zoonim vahididir: Yazıçının qeydlərinə görə əslində bu at Don cinsindən idi, lakin gənc Pyotr Rostov öz atını nəvazişlə "Qarabağ" çağırırdı. Əlbəttə bu heyranlıq onun Qarabağ atlarına olan rəğbəti ilə bağlı idi.

Rus poetik nitqində Şamaxı yer adı ayrıca real və ekzotik planda işləndiyi kimi, "şahzadə" və "ipək" sözlərinin də iştirak etdiyi birləşmələrdə özünün ən vacib cizgiləri ilə işlənir. "Şamaxı şahzadəsi" (ruscada: Шамаханская царица) kimi yüz illər ərzində formalaşmış mükəmməl zövq göstəricisi olan poetik şəxsiyyət gözəlliyə, ilahi cazibəyə, bunlarla birlikdə şahənə vüqara, qürurlu davranışa ekvivalent kimi işlənmişdir. Bu ifadəni sırf emosional çalarda vermək yazıçının ona olan münasibəti ilə bağlıdır. Çünki Şamaxı yer adı rus bədii düşüncəsində doğurduğu emosiyalarla məlumdur. Azərbaycanın qədim şəhəri kimi Rusiya ilə olan diplomatik və ticari əlaqələrində adı tez-tez çəkilmiş, bununla bərabər özünün poetik fəallığı ilə nəhayət Rus bədii fikrinə keçib möhkəmlənə bilmişdir. Odur ki, bu yer adı özünün bədii-estetik dəyərləri ilə də diqqəti məşğul edə bilmişdir və biz bu lirik istiqaməti fəvvrən fəhm edə bildik.. Rus yazıçısı, məşhur lüğətşünas Vladimir Dalın "Domaşnee nenavist" ("Ailə nifrəti") adlı hekayəsinin qəhrəmanına yazıçı Şamaxı adı ilə bağlı Beşbarmaq Şamaxanski soyadını vermişdir (5, 177). Hekayədə Beşbarmaq-Şamaxanski qədim knyaz nəslinin nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Burada Şamaxı adı ilə bağlı soyadının tərkibində işlənən Beşbarmaq da Şamaxı qəzasına aid müqəddəs dağ adı olduğuna görə yazıçı onlardan birlikdə istifadə etməklə məzmunlu bir soyadı yarada bilmişdir. Çox güman ki, əlüstü emosional ovqat yaradan "Şamaxanskaya çaritsa" ifadəsi bir bədii vasitə olmaq imkanına şair Aleksandr Puşkinin məşhur Zolotoy petuşok "Qızıl Xoruz" (1834) nəğlindən sonra nail olmuşdur. Yəni şübhəsiz, bu ifadənin populyarlaşması folklor nümunələrinin təsir gücü və onların areal istiqamətlərinin imkan zənginliyi nəticəsində baş vermişdir. Həm də göstərdiyimiz coğrafi adların müxtəlif ifadələrin tərkibində işlənməsi onların apelyativ miqyaslarının genişliyini açıqlamaqdadır. Rus yazıçısı İvan Buninin "Müqəddəslər" hekayəsində qoca ev xidmətçisi Arseniç ağa uşaqlarına uzaq keçmişlərdən nəğlvarı, az qala fantastik əhvalatlar söyləyir. Bu hekayətdə işlənən "Şamaxı ipəyi", "Şəhrizad nəğli" kimi köhnə epitetlər bu çox maraqlı təhkiyənin təsvirinə də qədimlik, əsrarəngizlik verir, ötüb keçən günlərin füsunkar xatirəsini diriltməklə türk ruhu hopan təbii səhnələr canlandırır.

Burada yeri gəlmişkən demək də lazım gəlir ki, adlarla yaranan ifadələrin məna tutumu ümumişlək sözlərin əmələ gətirdiyi metaforalardan da güclü olur. Çünki belə onomastik vahidin iştirakı ilə düzələn ifadə mətnin təsir gücünü artırırsa da mətn öz növbəsində həmin metaforanın həm işlənməsinə, həm də bütövlükdə başa düşülməsinə və beləliklə də təsirinin artmasına səbəb olur.

Rus yazıçısı İvan Buninin (1870-1956) demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində olduğu kimi "Çisty ponedelnik" ("Müqəddəs bazar ertəsi") hekayəsinin qəhrəmanı olan qız da şərqi gözəlliyə malikdir. Onun cəlbedici, parlaq xarici görünüşü bu gözəli tanımayan adamların da yadına onu ilk dəfə gördüklərinə baxmayaraq həm cazibədar, həm də bir o qədər sehirkar, məkrli "Şamaxı gözəlini" salır: Качалов поднял бокал и, с деланной мрачной жадностью глядя на нее, сказал своим низким актерским голосом: -царь-девица, Шамаханская царица, твое здоровье (3,469). Kaçalov bədii qaldırdı və yarpa kədərli acgözlüklə ona baxaraq özünün alçaq aktyor səsiylə: şah qızı, Şamaxı şahzadəsi, sənin sağlığına ("Müqəddəs bazar ertəsi") Burada bircə ifadə ilə bədiilik təmin olunmuş, estetik məziyyətin yüksək, necə deyərlər, pafoslu bir təzahürü ortaya çıxmış olur. İvan Buninin təsvir etdiyi bu Moskvalı qıza qara samur xəzi kimi parıldayan sıx qara saçlar, qara kömür kimi qaşlar, gözlərinin üstünə düşmüş qıvrım həlqələr mükəmməl bir ekzotik Şərqi görkəm verirdi. Hekayədə qızın görkəmcə və hətta

xaraktercə Şərqi gözəllərə bənzəməsinə aid işarələr çoxdur: “gəzməyə çıxarkən o, hər şeydən çox yaqut rəngində məxmər libas, həmin rəngdə qızılı düyməli ayaqqabılar geyirdi.” (3, 461). Odur ki, qızın bu qeyri-adi və bu yerlərdə görünməmiş effektiv gözəlliyi onu sevən gəncin xəyallarını da Şərq ölkələrinə qanadlandırıb uçururdu; heyrət içində: Moskva...Astarخان...İran...Hindistan deyə-deyə olduğu yerdən tamamilən uzaqlaşdırırdı. Yüksək bədii səviyyəyə qaldırılan və Şamaxı şahzadəsi adlandırılan bu qızın xarakterinə gəldikdə deməliyik ki, yazıçı onu eynən Şərq mülkələri kimi dəqiq təsvir etmişdi; ondakı amiranəlik, təkəbbür, əsrarlı xarakterindəki əzm və qətiyyət (o sonunda varlı və təminatlı həyatını buraxıb monastıra gedir) malik olduğu Şərqi keyfiyyətlərini daha da bütövləşdirir. Rus ədəbiyyatında Azərbaycan-Rus əlaqələrinin başlanğıc çağından, həm də tez-tez işlənən Şamaxı adı “*Şamaxı ipəyi*” tərkibində də geniş işlənir. Rus dramaturqu və şairi qraf Aleksey Tolstoyun (1817-1873) “*Posadnik*” əsərində çara yaxın olan əyan Çermniyin Novqoroda voevoda (sərkar) seçilməsindən narazı qalanlara şəhərin posadniki belə deyir: Он словно шелк блестящим, *Шамаханский*. Что и цветист и гибок: поглядеть-уж ничего нет мягче; а попробуй его порват, лишь руки натрудишь (10, 556). (O elə bil parlaq Şamaxı ipəyidir. Onun kimi həm kövrək və allı-güllüdür. Baxırsan, ondan yumşağı yoxdur, amma bir onu cır görüm necə cırırsan, elə əllərini ağrıتماq sənə qalar). Burada voyevoda Çermniyin dolğun və bitkin xarakterizə olunmasında “*Şamaxı ipəyi*” kimi uğurlu müqayisə həmin fikri qəti atalar sözü səciyyəsinə çatdırır. Yeni seçilən voyevodanın həm xarici, həm də daxili keyfiyyətcə gözəlliyi, ümumilikdə isə etibarlılığı həmin ifadənin köməyi ilə oxucuya dəqiq ötürülür. Göründüyü üzrə xüsusi adların poetik nitqə verə biləcəyi emosional və estetik informasiyanı sənətkar məhz özünün yaratdığı, kəşf etdiyi, metaforik ifadələr, məcazlar, müəmmalar vasitəsilə formalaşdırırdı (6, 158).

Müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, yer adlarının metaforik səciyyədə bənzətmə vasitəsi olması bir çox hallarda təbii olaraq həmin yerin qiymətli maddi sərvətləri, yaddaqalan tarixi özəllikləri, təbiəti, bənzərsiz relyef xüsusiyyətləri və s. ilə məşhur olması, tanınması ilə bağlıdır. Bu məqsədlə “bədii əsərlərdə toponimlərdən müəyyən bir əlamət, keyfiyyət və ya hadisə ilə əlaqədar olan ərazinin adını ifadə etmək üçün də istifadə olunur (1, 395). Bu zaman təbiətə dilin obrazlılıq vasitələrinin zənginliyi sənətkarın qarşısında əlverişli imkanlar açacaqdır; çünki zəngin obrazlılıq vasitələri olan “dildə olan hər bir sözdə az və ya çox dərəcədə potensial obrazlılıq olur. Və yazıçı da potensial obrazlılığı – sözün mahiyyətində gizli şəkildə mövcud olan konkret hissi obrazı hərəkətə gətirməyi bacarmalıdır... bədii əsərin dilinin mükəmməlliyi bu cür obrazlılıq vasitələrinin ustalıqla işlədilməsindən çox asılıdır (7, 18). Bu mənada rus poetik nitqində türk mənşəli adların, daha dəqiq desək, Azərbaycanla bağlı adların bədii-üslubi mövqeyi yeni-yeni istiqamət almaqla həm də yeni keyfiyyətlər və yeni məqamlar, bədii-estetik meyarlar qazanmasını obrazlılıq keyfiyyəti olaraq qəbul etmək olar. Dediklərimizə bariz örnək timsalında rus ədiblərində ən çoxu da ekzotik xarakterdə işlənən Bakı toponimi ilə bağlı faktlara nəzər yetirək: Azərbaycanın paytaxtı müasir Bakı adı rusdilli bədii əsərlərin dilində bədii obraz olaraq, bir növ özünün informatik funksiyasından azad bir şəkildə – əsasən canlı danışq dilinə xas tərzdə *Baka* şəklində işlənir. Yazıçı Qleb Uspenskinin (1843-1902) yaradıcılığında rast gəldiyimiz “Baka” yer adı qoca əsgərin Qafqaz, xüsusən Bakı haqqındakı əfsanəvari hekayələri ən çox da bu toponimlərin deyilişindəki fərqli cəhətlərdən doğmuşdur. Adın tələffüzündəki bu fərqli deyiliş xüsusi sözlərin təhrifi kimi deyil, fərqli uzaq diyarlar haqqındakı nağılvarı informasiyaların təsirindən meydana çıxmışdır. Həm də Afanasi Nikitindən başlamış yaxın dövrlərə kimi Bakı haqqında “od püskürən”, “yanar torpaq”, “Odlar yurdu” daimi epitetlərdən istifadə edilməkdədir. Жил я в разных местах, и в Польше, и на

Кавказе, и в *Баке* огнедышащей, и там был – всего видел, много чего от людей слышал. Так вот у нас в этой *Баке*, на Сураханском заводе, татарин Абдулка страсть как искусно свои татарские сказки рассказывал (Mən müxtəlif yerlərdə-Polşada, Qafqazda (Kavkaz) və od püskürən Bakıda (Baka) yaşadım və hər şeyi gördüm, insanlardan çox şey eşitdim. Bax, bu bizim Bakıda (Baka), Suraxanı zavodunda tatar Abdülka necə məharətlə öz tatar nağıllarını söylərdi).

Aydın olur ki, ümumxalq bədii təfəkkürünün məcaz səviyyəsinə yüksəltdiyi xüsusi adların böyük bir qismi həmişə poetik nitqimizin fikir sanbalını və estetik sığalını təmin edən mühüm vasitələrdən olmuşdur. Bu vasitələrin aktuallaşma imkanları isə müasir poetik nitqimiz üçün önəmli dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir. (6, 154). Deməli, dilin epitet, metafora, müqayisə, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri, məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər və s. kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə bir sırada coğrafi adların da obrazlılıq yarada bilməsi göz qabağındadır. Belə olan halda bu cür obrazlılıq vasitələrinin ustalıqla işlədilməsi bədii əsərin dilinin mükəmməliyini təmin edəcəkdir.

Nəticə. Obrazlılıq bədii üslubun əsas xüsusiyyətidir. Şərqi Slavyan dillərindəki türk mənşəli sözlərlə bir sırada yer adları da obrazlılıq yaratmaqda fəal nitq elementləri kimi iştirak edir. Türk mənşəli adların – Azərbaycan yer adlarının hər biri poetik obrazlılığa xidmət baxımından araşdırılmış və onların zəruri xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Yer adlarının bədiiliyə xidmət edən nümunələri onların heç də epizodik xarakterdə olmadığını, əksinə ciddi baxıldıqda bu dil faktlarının rus bədii nəsrində Şərq koloriti, bu yer adlarının köməyi ilə yenə Şərq nağıllarına, əfsanələrinə məxsus bir payihə əsdirdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, II c., AMEA-nın nəşri, Bakı, 2019.
2. Аль Аббаси Новаль Хейри. Восток в декабристской литературе до 14 декабря 1825 года и творчестве В.К. Кюхельбекера (дисс. На соиск. канд. фил. наук, 1998, Баку, БДУ)
3. Бунин И. А. Собрание сочинений в 6-ти томах, т.5. Москва, Художественная литература, 1988
4. Грибоедов А.С. Сочинения, Москва, Изд. Художественная Литература, 1956
5. Емельченко И.Р. Даль В.И. и восточные языки. – В кн.: Тюркизмы в восточно- славянских языках, Москва, Наука, 1974, s.164-179
6. Firuzə Məmmədli. Bədii dilin estetik mənbələri, Seçilmiş Əsərləri, III c., Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2004. (s. 149-380)
7. Qəzənfər Kazımov. Sənət düşüncələri. Bakı, Kitab Palatası, 1997
8. Minaxanim Təkləli. "Türk mənşəli onomastik vahidlərin rus bədii dilində işlənmə xüsusiyyətləri" – Rus dilində Türk sözləri, Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2006 kitabında, s.186-249
9. Моллазаде С.М., Кулиева Г.Э. Азербайджанская топонимия в русских письменных источниках – Советская тюркология, 1984 № 4; с.32-38
10. Толстой А.К. Полное собрание стихотворений в двух томах, т. 2. Ленинг., Сов. Писатель, 1984

UOT: 398.9

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK NİTQ FOLKLORUNUN DODAQDƏYMƏZ FORMULLARI

XANKİŞİ BƏXTİYAR oğlu MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı / Azərbaycan

kankishimamedov_53@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə ilk dəfə olaraq bu günə qədər heç bir mənbədə rast gəlinməyən Azərbaycan və Türk atalar sözləri və məsəllərinin dodaqdəyməz formullarından (nitq prosesində dodaqlar bir-birinə dəymir) söhbət açılır ki, bu da rəngarənglik baxımından tədqiq edilən mövzunun funksional-semantik mahiyyətinin nə qədər maraqlı və yeni olmasından xəbər verir. Etnopsixoloji varlığımızın milli-stixial potensiyasına yönələn belə formullara hətta bəzi türk xalqlarının folklorunda da rast gəlinir. Qeyd olunur ki, əksər ədəbiyyatlarda dodaqdəyməzlərdə işlədilməyən hərflər bunlar göstərilir: **m, b, p, v, və f**. Bəzi ədəbiyyatlarda "z" samitinin də bu sıraya daxil edildiyinin şahidi oluruq. Amma, fikrimizcə, bu samitin dodaqdəyməzlərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Görkəmli şair, folklorşünas Şamil Dəlidağ isə qeyd edir ki, dodaqdəyməzlərdə mütləq şəkildə **m, b, p, v, f** hərfləri ilə bərabər **o, ö, u və ü** hərflərinin də heç biri işlədilməməlidir. Beləliklə, dodaqdəyməzlərdə **m, b, p, v, f, o, ö, u və ü** hərflərinin bir qanun olaraq işlədilməməsi qeyd edilir. Dodaqdəyməzlərin ən gözəl nümunələrinə bir çox klassiklərin, o cümlədən Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin, Şamil Dəlidağın və digərlərinin əsərlərində rast gəlinir. Həmin nümunələrdə qeyd edilən doqquz hərfin heç biri işlənmir. Bu da təbii ki, ulularımızın zəkəsindən, dilimizin ülviyyətindən, kəsərindən və yaddaş fəlsəfəmizin intellektindən xəbər verir. Həyat təcrübəmizi sözlə ifadə edən "dodaqdəyməz atalar sözləri" formullarının folklorşünaslığımız üçün yeni bir hadisə, yeni bir nümunə, yeni bir yanaşma modeli olması isə göz qabağındadır. Müasir ədəbiyyatımızda da belə nümunələr yetərcədir. Əvvəllər dodaqdəyməzlər yalnız qoşma formasında yazılsa da, indi müxtəlif şəkildə dodaqdəyməz şeir nümunələrinə rast gəlmək olur: dodaqdəyməz gəraylı, dodaqdəyməz qəzəl, dodaqdəyməz bayatı və s. Odur ki, göstərilən problemin mövcud baza üzərində funksional-semantik strukturunun tədqiqi və sistemli şəkildə öyrənilməsi zənnimizcə, folklorun tarixini öyrənmək, dünyanın fenomenoloji idrakla müəyyənləşən qanunlarını təsvir və dərk etmək və həm də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından çox maraqlıdır. Qeyd edək ki, "dodaqdəyməz atalar sözləri" termini ilk dəfə olaraq bizim tərəfimizdən işlənir.

Açar sözlər: Folklor, Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri, Türk atalar sözləri və məsəlləri, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Şamil Dəlidağ.

DODAKDEYMEZ FORMULAS IN AZERBAIJANI AND TURKISH SPEECH FOLKLOR

ABSTRACT

The article deals with the formulas of Azerbaijani and Turkish speech folklore for the first time, which are not found in any research work, which shows how interesting and novel is the functional and semantic essence of the studied topic in terms of diversity. Such formulas that focus attention on national stylistic potential of our ethno-psychological being are not found even in the folklore of some Turkish peoples. It is pointed out that most literatures write that none of the following letters can be used in these genres: m, b, p, v, f. Some literatures also include the consonant "z" in this list. But in our opinion, the consonant "z" is irrelevant. Shamil Dalidag notes that along with the letters m, b, p, v, f, none of the letters o, ö, u and ü should be used on these genres. As can be seen, the vowels o, ö, u and ü are added to the infinitive m, b, p, v, f by the consonants shown in classical literature. It is noted that verses with absent lip sounds are associated with the name of Ashug Ali. The most beautiful samples of this genre can be found in works of Ashug Alesker, Ashug Ali and many other classics. This, of course, shows the intelligence of our ancestors, the greatness of our language, the sharpness and intelligence of our memory of philosophy. These "dodakdeymezi" patterns expressing in words our life experience is a new phenomenon in our folklore, obviously a new example, a new model of approach. There are plenty of such examples in our contemporary literature, too. Although literature shows that such patterns were written mainly in a goshma form, nowadays there are examples of various forms of poetry, which lack lip-sounds: dodakdeymezi gəraylı, dodakdeymezi gazel, etc. Therefore, in our opinion, the study and systematic research of the functional and semantic structure of the problem, on the basis of available data, is to study the history of

folklore, to present and understand the laws of the world defined by phenomenological cognition and to preserve the beauty and spiritual treasures of our language. Note that the term "dodaqdeyməz ,proverb" is used by us for the first time.

Key words: folklore, Azerbaijani proverbs and parables, Turkish proverbs and parables, Ashug Ali, Ashug Alesker, Shamil Dalidag.

ФОРМУЛЫ «ДОДАКДЕЙМЕЗ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ТУРЕЦКОГО РЕЧЕВОГО ФОЛЬКЛОРА

РЕЗЮМЕ

В статье впервые рассматриваются формулы азербайджанского и турецкого речевого фольклора «додакдеймез», которые никогда ранее не встречались ни в одном источнике, что показывает, насколько интересна и нова функционально-смысловая сущность изучаемой темы с точки зрения разнообразия. Таких формул, направленных на национально-природный потенциал нашего этнопсихологического бытия, нет даже в фольклоре некоторых тюркских народов. Отмечено, что в большинстве литературных произведений в «додакдеймез» буквы *m, b, p, v* и *f* не употребляются. В некоторых литературах в этот список включена и согласная «*z*». Но, на наш взгляд, эта согласная не имеет отношения к «додакдеймез». Шамиль Далидаг отмечает, что в «додакдеймез» наряду с буквами *m, b, p, v, f* также не используются буквы *o, ö, u* и *ü*. Как видно, в классической литературе к указанным «додакдеймез» согласным *m, b, p, v, f* добавляются гласные *o, ö, u* и *ü*. Самые красивые образцы «додакдеймез» можно найти в произведениях Ашуга Алескера, Ашуга Али, Шамиль Далидаг и многих произведениях классиков. Это, конечно, указывает на интеллект наших предков, величие нашего языка, остроту и интеллект нашей философии памяти. Очевидно, что формулы «пословиц додакдеймез», выражающие в словах наш жизненный опыт, — это новое событие, новый пример, новая модель подхода для нашего фольклорovedения. Таких примеров в нашей современной литературе достаточно. Раньше «додакдеймез» писались только в виде гошма, а теперь можно встретить примеры «додакдеймез» в поэзии в различных формах: «додакдеймез герайли», «додакдеймез газели», «додакдеймез байаты» и так далее. Поэтому исследование и системное изучение функционально-смысловой структуры данной проблемы на имеющейся основе, на наш взгляд, представляет большой интерес с точки зрения изучения истории фольклора, представления и понимания закономерностей мира, определяемых феноменологическим познанием, а также красоты нашего языка и сохранения созданного в языке духовного богатства. Следует подчеркнуть, что термин «пословицы додакдеймез» впервые использован нами.

Ключевые слова: фольклор, азербайджанские пословицы и поговорки, турецкие пословицы и поговорки, Ашуг Али, Ашуг Алескер, Шамиль Далидаг.

Bəri başdan qeyd edək ki, ədəbiyyatda "dodaqdəyməz qoşma", "dodaqdəyməz təcnis" və sair bu kimi ifadələr mövcud olsa da, "dodaqdəyməz atalar sözləri" termininə bu günə qədər heç bir mənbədə rast gəlinmir. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da, "dodaqdəyməz atalar sözləri"nin ədəbiyyata gəlişi bu sətirlərin müəllifinin (X.M) adı ilə bağlıdır (7, 145-162). XIX əsrdə güney və qüzey Azərbaycan, eləcə də Osmanlı Türkiyəsi ərazilərində Şeyx Alı, Təcnis Alı (təcnis Dirili Qurbaninin adı ilə bağlıdır (4, 29-30) kimi yüksək bilici titulu ilə məşhur olan Aşıq Alı tərəfindən yaradılan dodaqdəyməz şeir forması haqqında ədəbiyyatlarda bir-birindən fərqli yanaşmalar möv-cuddur. Əksər mənbələrdə dodaqdəyməzlərdə **m, b, p** və **v, f** samitlərinin işlədilmədiyini göstərilir. Həttabəzi müəlliflər bu sərəya "z" samitini də əlavə etməyi düşünürlər. Amma fikrimizcə, bu samitin dodaqdəyməzlərə heç bir aidiyyəti yoxdur və klassik ədəbiyyatlarda dodaqdəyməz nümunələrin hamısında "z" samitinin iştirakını görürük. Məqalədə ilk dəfə olaraq Azərbaycan və Türk atalar sözləri və məsəllərinin dodaqdəyməz formul-larından söhbət açılır ki, bu da rəngarənglik baxımından tədqiq edilən mövzunun funksional-semantik mahiyyətinin nə qədər maraqlı, yeni və bədii-estetik cəhətdən zəngin olmasından xəbər verir. Elçin və Vilayət Quliyevin "Özümüz və sözüümüz"(1, 39), eləcə də Məhərrəm Qasımlı və Mahmud Allahmanlının "Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri" (2) kitablarında aydın göstərilir ki, dodaqdəyməzin əsas tələbi dodaqların bir-birinə dəyməsinə səbəb olan, yuxarıda qeyd edilən beş samitin işlədilməməsidir. Deyilənə görə ustad aşıqlar dodaqdəyməz ifa edərkən dodaqlarının arasında

kiçik iynə qoyub oxuyarmışlar. Vay o gündən ki, dodaqlar qanaya. Bu samitlərdən "v" və "f" səslərinin tələffüzündə dodaqlar bir-birinə tam toxunmasa da, toxunmağa meyilli olduqlarından dodaqdəyməz şeirlərdə onlardan istifadə olunması məsləhət görülmür (2, 95). Dodaqdəyməz türk dilində həm "dudakdeyməz", həm də "lebdeyməz" kimi işlənir. Görkəmli şair, tərcüməçi və folklorşünas Şamil Dəlidağ "Dodaqdəyməzlər" kitabında yazır ki (3, 3), odaqdəyməzlərdə mütləq şəkildə aşağıdakı hərflərin heç biri işlədilməməlidir: **m, b, p, v, f, o, ö, u və ü**. Göründüyü kimi, klassik ədəbiyyatlarda göstərilən dodaqdəyməz **m, b, p, v, f** samitlərinə **o, ö, u və ü** saitləri də əlavə olunur. Qeyd edək ki, **o, ö, u və ü** saitlərinin tələffüzündə dodaqlar xeyli tərpənir və deformasiyaya uğrayır. Odur ki, bəlkə də "dodaqdəyməz" ifadəsinin yerinə "dodaqtərpənməz" ifadəsi işlənsə, daha yaxşı olardı. Doğrudur ədəbiyyatlarda "dildönməz"/diltərpənməz formalı şeirlər mövcuddur. Amma "dildönməz"/diltərpənməz ayrıdır, dodaqtərpənməz ayrı. Aşıq Ələsgərin "Gədə" divanisini, "Çata-çat", "Ay eylər qij-qij", "A yağa-yağa", "Ayağa-ayağa", "Qijhaqij", "Nədi adı", "Sə qalı tez-tez" qoşmalarını, "Nə yaxşı-yaxşı" cığalı təcnisini, Aşıq Alının "Ay edər qij-qij", "Ayalı keçdi", "Ha sarı dağlar", "Aranı tez-tez", "Yaralar yarı", "Ha qala-qala", "Keçsin" qoşmalarını, Aşıq Alının "Nə yaxşı yara", "Yara yar", "Yar asa səni" cığalı təcnislərini, Şamil Dəlidağın "Dəlidağ", "Qaytaraq", "Deyək", "Eylədin", "Həkk edildi yaddaşa" qoşmalarını, "Ad", "Hər kəs nə əkdin" "törəmə"lərini, "Qeyrət ilə", "Seç yaxşını" gəraylılarını, "Deyilsə", "Gərək" sallama gəraylılarını, "Yada sal", "De" qəzəllərini dodaqdəyməzin ən gözəl nümunələri hesab etmək olar. Onu da qeyd edək ki, nə Aşıq Ələsgərin, nə Aşıq Alının, nə Şamil Dəlidağın, nə də digər klassiklərin dodaqdəyməzlərinin heç birində yuxarıda qeyd olunan doqquz hərfin heç birinə rast gəlmirik. Təəssüf ki, son zamanlar yazılan dodaqdəyməzlərdə bu qanun pozulur və **o, ö, u və ü** hərfləri həmin nümunələrdə öz əksini tapır. Bir daha qeyd edirik ki, bu yolverilməzdir və əlbəttə cür şeirləri dodaqdəyməz adlandırmaq qəbahətdir. Onu da qeyd edək ki, əgər **o, ö, u və ü** saitlərinin dodaqdəyməzlərdə işlədilməsi yolverilən olsaydı, onda ustadlarımız Aşıq Ələsgər də, Aşıq Alı da, Şamil Dəlidağ da bundan istifadə edərdilər. Nümunə üçün Aşıq Ələsgərin "A yağa-yağa" dodaqdəyməzinə nəzər yetirək:

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak, Deyər: – Neysan gələ a yağa-yağa.

"Lənət şeytana!" – de, şər işdən əl çək,

Şeytan səni salar ayaq-ayağa.

Səyyad dəryalarda alar cəng ələ,

Həsrət çəkər: çiskin gələ, çən gələ!

Əzrayıl sinəni çəkər çəngələ,

Qəssal qəss eyləyər ay ağa, ağa.

Keçən qəncər gər erkəkdi, gər dişi,

Dəllək çağır, çəkdirəcən gər dişi.

Qəzanın qədəri, çarxın gər dişi

Sərsəri tez salar ayağa, ayağa.

Ələsgərdən çəkilsən a yana,

Sirr işini nahaq saldın əyana.

Çırağın ki, ilahidən a yana,

Ehtiyacın nədi a yağa, yağa?! (5, 101).

Bütün ədəbiyyatlarda dodaqdəyməz şeir nümunələrinin əsasən qoşma formasında yazıldığı göstərilə də, hazırda müxtəlif şəkillərdə dodaqdəyməzlərə rast gəlirik: Dodaqdəyməz qoşma,

dodaqdəyməz gəraylı, dodaqdəyməz divani və s. Şamil Dəlidağ klassik formada olan dodaqdəyməzlərə xeyli yeni formalı nümunələr əlavə etmişdir. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: dodaqdəyməz törəmə qoşma, dodaq-dəyməz əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşa-yarpaq əvvəl-axır törəmə qoşma, dodaqdəyməz qoşa-yarpaq qoşma, dodaqdəyməz sallama gəraylı, dodaqdəyməz törəmə gəraylı, dodaqdəyməz əvvəl-axır törəmə gəraylı, dodaqdəyməz qəzəl, dodaqdəyməz törəmə qəzəl, dodaqdəyməz cinaslı qəzəl və s. Şamil Dəlidağın yaradıcılığında hətta "Dılar niyə ağladı?" dodaqdəyməz poemaya da rast gəlirik (3, 173-178). Əlbəttə, bu əsl möcüzədir. Çünki, üç və ya beş bəndlik dodaqdəyməz şeir yazmaq etiraf edək ki, çox çətindir, nəinki poema. Göründüyü kimi kifayət qədər xeyli sayda yeni formalı dodaqdəyməz şeir nümunələri mövcuddur.

Yuxarıda adını çəkdiyimiz "törəmə" termini ilə bağlı qeyd edək ki, bu termin ilk dəfə Şamil Dəlidağ tərəfindən işlənmişdir. Törəmə şəklində olan şeirlərə bir yenilik də bu məqalənin müəllifi (X.M) tərəfindən edilərək ilk dəfə şeirin yeni "tərsinə törəmə" forması yaradılmışdır. Başqa sözlə, "tərsinə törəmə" ifadəsi də ədəbiyyata bizim tərəfimizdən gətirilmişdir. Bu barədə Şamil Dəlidağın və Ağa Laçınlının yazılarında qeyd olunmuşdur. Ağa Laçınlı yazır ki, Xankişi Bəxtiyar min illik Azərbaycan ədəbiyyatında hələ indiyə qədər heç kimim müraciət etmədiyi, yalnız son əsrdə şair Şamil Dəlidağın və ondan sonra isə Mürvət Qədimoglundun yaradıcılığında rast gəlinən şeirin "törəmə" formasına da müraciət etmiş və hətta o, sələflərindən bir addım irəli gedərək şeirin "tərsinə törəmə" formasını yaratmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu cür "tərsinə törəmələr" ilk dəfə Xankişi Bəxtiyar tərəfindən yazılıb və bu onun adıyla bağlıdır (6, 4). Bir nümunəyə diqqət edək:

Aldatmadı nə saraylar, nə damlar, Yaxşı bilir, yaxşı görür adamlar,	Uymadım mən nə şöhrətə, nə ada. Əyilmədim heç bir vədə mən yada.
Kim unutsa, kim sevməsə, kim atsa, Bu qəflətdən, bu yuxudan oyatsa,	Gecə-gündüz neçə il də o yatsa, Yatmış bəxtim bəlkə məni oyda.

Düşünübdür nə yaşılı, nə alı, Ömrü boyu bu olubdur amalı,	Qurban verib həm dövləti, həm malı. Qeyrətli kəs hörmət edib soyada (6, 134).
--	--

Bu məqalədə bu günə qədər heç bir mənbədə, o cümlədən nə Azərbaycan, nə də Türk ədəbiyyatında rast gəlinməyən **dodaqdəyməz atalar sözləri və məsəllərindən** söhbət açılır. Bəri başdan deyək ki, bitməz-tükənməz dəyərlər xəzinəsinə bənzəyən Azərbaycan folklorunda, eləcə də Türk folklorunda dodaqdəyməz atalar sözləri yetərincədir. Nə saymaqla, nə də yazmaqla qurtaran deyil. Bununla belə, biz bu məqalədə bəzi nümunələri diqqətinizə çatdırmaq fikrindəyik. Bu dodaqdəyməzlər müxtəlif mövzulu vahidlərdir. İndi isə Azərbaycan dodaqdəyməz atalar sözləri və məsəllərindən bəzi nümunələrə diqqət edək:

Allah və valideyn haqqında bəzi dodaqdəyməz atalar sözləri:

- Allahdan gizlin deyil, sizdən nə gizlin;
- Ana haqqı -Tanrı haqqı;
- Anadan əziz yenə anadır;
- Ata-ana ikinci Allahdır;
- Əcəl Allahdan gələr;

- Haqq haqqı kəssə, Allah hər ikisini kəsər;
- Xeyir Allahdan, şər şeytandan;
- Tək Allahın adıdır;
- Təklilik Allaha yaraşar;
- Yaxşılığın axırını Allahdan istə;
- Yeyiciyə Allah yetirər.

Flora haqqında bəzi dodaqdəyməz atalar sözləri:

- Ac eşşək qatırdan yeyin gedər;
- Ala it çaqqalın dayısıdır;
- Ala it gedər, qara it gələr;
- Arı yalançını sancar;
- Aslan əniyi yenə aslandır;
- Aslan yatağından/yatışından tanınar;
- Aslanın nə erkəyi, nə dişisi;
- At işlər, eşşək dişlər;
- Atı atası ilə tanıyarlər, qatırı anası ilə;
- Atın arığına qarı deyərlər, igidin arığına dəli;
- Atın tərs yəhərli gəlsin;
- Atlı atını sazdiyır, atsız qıçını;
- Ayıdan nə xarrat;
- Ayıya dayı deyir - işi xatirinə;
- Çala-çala çalağan olar;
- Canı yanan/ağrıyan eşşək atdan yeyin gedər;
- Çaqqal sarı itin dayısıdır;
- Dana alan dadanar;
- Darda qalanı it yeyər;
- Darayı, səni geyər hər ayı;
- Dişi aslan da aslandır;
- Elə elə ki, qatıq satan yenə gəlsin;
- Erkək aslan şirdi, diş aslan şir deyil?!
- Eşşək aldı, qatır çıxdı;
- Əjdaha hər yerdə əjdahadır;
- Eşşək işlər/qazanar, at yeyər;
- Eşşəyin canı yananda atdan yeyin qaçar;
- Həllacın acığı ağ itdən gələr;
- Həyasız atlını atdan salar;
- İlan ilandır;
- İlanın ağına da lənət, qarasına da;
- İlanın zəhərrisi daş altındadır;
- İt dişiyənən, igit işiyənən tanınar;

- İt nə qanır, qayğanax nədi?
- İt yala, qız şala;
- İtin adın an, ağacı əlinə al;
- İtin alası çaqqalın dayısıdı;
- İtin dişinə it dayanar;
- İtsiz kənddə ağacsız gözəllər;
- Keçi handa, qaya handa//Keçi ha yanda? Qaya ha yanda?
- Keçi keçidi ki, yatdığı yeri dırnaqlar;
- Keçi yatduğu yeri eşər, yatar;
- Qarğa qarğanı tanıyar;
- Qarğanın səsi çıxanda qar gələr;
- Siçan deşiyini satın alır;
- Şirin yalannan acı həqiqət yaxşıdı;
- Tazını xaltası ilə tanıyarlar;
- Tək gözən dananı çaqqal da yeyər;
- Yaxşı at igidin yaraşığıdır;
- Yalançıdan it yaxşıdır;
- Yatağan aslandan gözəyən it yaxşıdı;
- Yekə ilana əjdaha deyirlər;
- Yəəsiz it sərçədən qaçar;
- Yəəsiz itə daş atallar.
- Yiyəsiz kəndə it nə gərək?
- Yiyəsiz yerə it girər.

Fauna haqqında dodaqdəyməz atalar sözlərinə diqqət edək:

- Ağac acı, can şirin;
- Ağac yaş ikən əyilər//Ağacı yaş ikən əyəllər;
- Dağ dağa arxadı;
- Dağdan gələn dağa gedər;
- Daş daş sındarar;
- Dərin çaylar səssiz axar;
- Dəryaya qətrə neylər;
- Elə zılxın elə də qazanı olar;
- *Nar* ağacı - istək ağacı;
- Qara əncirin irisi, ağ əncirin xırdası;
- Qayın ağacına sərtlik xasdır;
- Yaş ağac tez əyilər;
- Yaş taxıldan daşlı taxıl yaxşıdır.

İndi isə müxtəlif mövzulu dodaqdəyməz atalar sözlərinə nəzər yetirək:

- Ac - yanından qaç!
- Ağılın zənni, cahilin yəqinindən yaxşıdır;

- Ağılı ağıl eləyincə, dəli çayı keçər;
- Ağılı qışın qeydinə yayda qalar;
- Ağılının əli işlər, ağılsızın dili;
- Ağılının zənni cahilin həqiqətindən yaxşıdır;
- Ağır qazan gec qaynar;
- Ağırlayanı ağırqlarlar;
- Ağız açdı, inci saçdı;
- Ağıza gələn qazanandır;
- Ağız yandıran aşı qaşığı tanıyar;
- Ağlı olan, qışın qeydinə yayda qalar;
- Ağzından qan iyi gəlir;
- Ağzını açdı, inci saçdı;
- Ağzını xeyirliyə aç;
- Al da geysən yaraşar, şal da geysən yaraşar;
- Alan ayrı, satan ayrı;
- Alıq aşıranın, alıqını aşırarlar;
- Alınan qalar;
- Aralayıcıya yara əksik degil;
- Arsız nədən arlanar?!;
- Arsız yer altında gərək;
- Artıq aş qarın ağrıdar;
- Arxasından kəsər, ətəyinə calayar;
- Aşiq el atasıdır;
- Axçanı axça qazandırar;
- Axdı qan, çıxdı can;
- Ayaq yalın, qanqal qalın;
- Ayıya dayı deyir - işi xatirinə;
- Az danış, yaxşı danış;
- Cahili cahillər mədh eylər;
- Çalışan qazanar;
- Can candan ayırır;
- Can de, can eşit;
- Canandan ayrılan candan ayrılır;
- Candır çəkər, qandır qaynıyar;
- Çənginin qazandığı ənliyə, kirşana gedər;
- Çərçinin ana-atası ayaqları altındadır;
- Cəyil nə bilir, əhil nə çəkir?!;
- Cin ayrı, şeytan ayrı;
- Danışığılu tağ aşar;
- Daz daznan yatdı, daz da naz atdı;

- Dəli qız dayısından yaşınar;
- Dərd çəkənə gərəkdi;
- Dərd dərdə dəyər, sızlar;
- Dərd dərdi açar;
- Dığ-dığ qardaşı qardaşdan ayırar;
- Dil ağrıyan dişə dəyər;
- Dil yarası, il yarası;
- Dilin kilidi dişdir;
- Diriyə dirlik gərək;
- Diz ağrısını can çəkər;
- Əcəl Allahdan gələr;
- Əcələ şeytandandır;
- Ehtiyac igidi də sarsıdar;
- Ehtiyat ehtiyacdən yaranar;
- Ehtiyat igidin yaraşığıdı;
- Ehtiyat şərtəndir;
- El ağzı yel ağzı;
- El atan daş dağdan aşar;
- El atanı ər də atar;
- El atanı haqq da atar;
- Əl də sizin, ətək də sizin;
- El dəlisini aldatmaz;
- Əl əli tanıyar;
- El elin aynasıdır;
- El igidləri ilə tanınar;
- Əl kəsənin əlini kəsərlər;
- El qalxdı, sən də qalx;
- El səsi - haqq səsi;
- Əldən gedən çətin ələ gələ;
- Əldən qalan əlli il qalar;
- Elə ağız əyəninin ağzı əyilər;
- Elə danış yalanı, dingildəsin qalanı;
- Ələ də yetir, əlləzə də;
- Elə edən sənə də edər;
- Ələ gələn qazandı;
- Əli daş altındadı;
- Əli gətirər, dili itirər;
- Əliəyrinin əlini kəsərlər;
- Əlinə gələnə ələkdən keçirir;
- Ər gedər, adı qalar;

- Ər gərək, tez gərək;
- Ərə gedən qızların dili altında qənd gərək;
- Ərli ağlar, ərsiz ağlar;
- Eşik qar, içəri dar;
- Gec gələr, ağır gələr;
- Gecənin xeyrindən səhərin şəri yaxşıdı;
- Gəlin gəlin deyil, gəlidiyi yer gəlindi;
- Get naxıra, gəl axıra;
- Gəzən ayağa daş dəyər;
- Halal ye, halal danış;
- Halal zadə dayıya çəkər;
- Hənək, hənək – axırı dəyənək;
- Hər ağıl/ağız eyni deyil;
- Hər igid adıyla tanınar;
- Hər kəs işi ilə tanınar;
- Hər qazanda qaynayar;
- Hər şey nazikliyindən sınıar, insan qalınlığından;
- Hər şeyin axı yaxşıdır;
- Hər şeyin xiridarı gərəkdi;
- Həyasızdan həyanı saxla;
- Hırnan gələn zırnan gedər;
- İgid arxasında igid gizlənər;
- İgid əyildi – sındı;
- İgid ləqəbilə tanınar;
- İgid ya tər altında, ya yer altında;
- İgid yarasına igid qatlaşar;
- İgidə ehtiyat şərtidir;
- İgidin adı çıxınca canı çıxar;
- İgidin əli işdə gərək;
- İgidin igiddən nəyi artıqdır? - Ehtiyatı;
- İgidin yaraşığı sınağdır;
- İki əli yaxasındadır;
- İlan çıxdığı yeri yaxşı tanıyır;
- İnsana nə gəlsə dilindən gələr;
- İri yağış tez kəsər;
- İş danışıqdan keçər;
- İş içində iş var;
- İş işi açar;
- İş tərs gələndə, xəşil də diş sındırar;
- İşdən qaçan əl açar;

- İşin canını iş alar;
- İşlə, dişlə;
- İşsizlik arsızlıq gətirər;
- Kərə yağından qıl çəkir;
- Kərə yeyən də çıxar yaza, tərə yeyən də;
- Kəsək atana daş atarlar;
- Kiri kir açar, sirri sirr;
- Kişinin alnı açıq gərək;
- Qaçacağı el saxlayar;
- Qalan işə qar yağar;
- Qaraltı harada – qərarın orada;
- Qarına gedən qazançdı;
- Qaya dağa arxalanar;
- Qayçı gəzdirdi, iyniyi də itirdi;
- Qaynanalı gəlinin dilinin altında qənd gərək;
- Qazının yanına tək gedən şad qayıdır;
- Qənaət xəzinədi;
- Qılinc yarası dil yarasından yaxşıdı;
- Qılincdan qaşiq yaxşıdır;
- Qılincsız qırğına getdik;
- Qış qışlağın eylər;
- Qız gərək, tez gərək1;
- Qız ilə əriştə, qarı ilə əriştə;
- Qız ilə qızıl gizlin gərək;
- Qız səsi, qızıl səsi;
- Qızıl hər yerdə qızıldı;
- Qızıl qızıl gətirər, xəzinə də xəzinə;
- Qızıldan çarıq geysən, yenə adı çarıqdır;
- Qızın dili anasındadı;
- Nağı ağıl deyir, Tağı nağıl;
- Şirin de, şirin eşit;
- Tas sınsa yaxşıdı, səsi çıxınca;
- Tez ələ gələn tez də əldən gedər;
- Tez yeriyan tez yıxılar;
- Tikmək ərlkdir;
- Xalqın sədası, haqqın nidasıdır;
- Xan arıqlayanda rəiyyətin canı çıxar;
- Xəncər çıxdı, qan çıxdı;
- Xəstənin qızıl taxt nəyinə gərək?!
- Xeyir ilə şər qardaşdır;

- Xıdır çıxdı – qış çıxdı;
- Şahidini yalançı İraqda istər;
- Yağ ye, yaxada gəz;
- Yağı yalan, qış gerçək;
- Yağlı qazan yağlı qazana girər;
- Yalan dildən lal dil yaxşıdı;
- Yalançının işığı yarıyacan/yassıya qədər yanar;
- Yalın qatına tay axtarır;
- Yalqız qazıya gedən razı gəlir;
- Yanlış da naxışdır;
- Yansın çırağı, gəlsin işığı;
- Yar dərini yar çəkər;
- Yar getdi, yeri qaldı;
- Yar qadasın yar alar;
- Yara sağalar, yeri qalar;
- Yara yetişəndə deşilər;
- Yarı hənək, yarı gerçək;
- Yatağan gəlinin adı yeddi kəndə səs salar;
- Yaxşı əkinçi xərcini yerdən çıxardar;
- Yaxşı igid dayısına çəkər, xatın qız xalasına;
- Yaxşı işçi səliqəsindən tanınar;
- Yaxşılığın əcri gələr;
- Yaxşılıq yaxşılıq gətirər;
- Yayda işləyən, qışda dişlər;
- Yayda yatan qışda dilənçilik eylər;
- Yaz əkinçi, qış dilənçi;
- Yaz yağışı tez keçər;
- Yaza qarşı yağırdan saqın, qışa qarşı arıqdan saqın;
- Yazda işləyənin qışı yaxşı gələr;
- Yeddisində nə idisə, səksəndə də elədir;
- Yel ilə gələn sel ilə gedər;
- Yeriyan ayağa daş dəyər;
- Yersiz gəldi, yerli qaç;
- Zarlıq həqq dərgahında gərək;
- Zəhər gələndə acı qaçar.

İndi isə Türk folklorunda rast gəldiyimiz dodaqdəyməz atalar sözləri və məsəllərdən bəzi nümunələri diqqətinizə çatdırırıq.

Flora haqqında bəzi dodaqdəyməz atalar sözləri:

- Acele işe şeytan karışır;
- Çantada keklik;

- Ceht ile sıçan tahtayı deler;
- Arslan yatağında, yigit çağında;
- At izi, it izine karıştı;
- İki ayaklı eşek;
- Karga derneği;
- Karınca kaderince;
- Karınca kanatlandı;
- Kedinin ayağı kaç?
- Şeytana çarığı ters giydirir;
- Şeytanları kendi içlerinde;
- Saksığan akıllı və s.

İndi isə müxtəlif mövzulu dodaqdəyməz atalar sözlərinə nəzər yetirək:

- Aç esner, aşık gerinir;
- Ağaç yaş iken eğilir;
- Ağzı açık ayrılan delisi;
- Ağzı çelikli;
- Ağzı kara;
- Ağzını hayra aç;
- Ağzının kaşığı değildir;
- Ak ile karayı seçti;
- Akın adı, karanın tadı;
- Akli yelken etti;
- Alay geçirir;
- Anasını ağlattı;
- Anasının nikahını ister;
- Ar yılı değil, kar yılı;
- Ateşi ateşine;
- Candan aziz diyen gerek;
- Canlı cenaze;
- Cins, cinse çeker;
- Çenesine hırsız taşı;
- Dağdan gelen dağa gider;
- Danışan dağı aşmış;
- Dediği geldi çıktı;
- Dikene tıraş;
- Dikiş kaldı;
- Dil ağrıyan dişe gider;
- Dil, kılıçtan keskindir;
- Dişini saydırır;
- El, elin aynasıdır;

- Ele eden, sana da eder;
- Eli açık;
- Elin acısı ele gece gelir;
- Elin derdi ele yalan gelir;
- Elinden gelse canını alır;
- Erteye kalan arkaya kalır;
- Eski ağıza, yeni taam;
- Eski saraydan zekat çıktı;
- Eski şehre yeni adet;
- Et kanlı, yiğit canlı gerek;
- Etekleri ıslık çalar;
- Etekleri zil çalar;
- Etle tırnak, ara yere giren kırnak;
- Geç, geçenden;
- Geldi, geçti kızılıcık;
- Gelen gideni aratır;
- Gençliğin lezzeti dinçliktir;
- Hac hakkı Tanrı hakkıdır;
- Haddeden, ciddeyi seyir eyler;
- Hangi taşı kaldırsalar altından çıkar;
- Her şey incelikten, insan kalınlıktan kırılır;
- Her şey yerinde yakışır;
- Her telden çalar;
- Herkes kendi gıcışan yerini kaşır;
- Herkesin canı tatlıdır;
- Hileden sakınan azdır;
- İğne deliğinden Hindistanı seyr eder;
- İhtiyar genç alırsa el alır;
- İki eli kandadır;
- İletti aşka, ilaç ne kar eder;
- İnci isteyen denize dalar;
- İnsan, insanın şeytanıdır;
- İrzısdan ırzını satın al;
- İş çığırından çıktı;
- İş işten geçti;
- İşin iyisi altı ayda çıkar;
- İşledikçe ışılar;
- İşleyen anahtar ışılar;
- İştah, dişin altındadır;
- Kale içinden alınır;
- Kanı sıcak;
- Kantarını attı;
- Kar, ziyanın kardeşidir;

- Kara cahil;
- Kaynata zırlıts;
- Kılı kırk yarar;
- Kılıcını arşa astı;
- Kılıç hakkı için;
- Kişi arkadaşından azar;
- Kişi kendi izzetini kendi artırır;
- Kişinin iradəi kendi elindedir;
- Naçizden kendini sakın;
- Ne yardan geçer, ne serden;
- Saygısız ağız anahtarsız açılır;
- Sen kazan, sen ye;
- Senden gelecek hayır allahdan gelsin;
- Sıcağı geçti;
- Sıcağı sıcağına;
- Şecaat hilkat;
- Şeriat zahiredir;
- Şişeyi dışından yalar;
- Tartılırsan denginle tartıl;
- Taş atar;
- Taş dikti;
- Taş yerinde ağırdır;
- Tatlı dil yılanı delikten çıkarır;
- Tel kırdı;
- Tereciye tere satar;
- Tırnak takar;
- Yağar, eser, gidilir;
- Yakışmış kart eşeğe kaşağı;
- Yalan dağarcığı;
- Yaş ağaç tez eğilir;
- Yaşadığı kardır;
- Yaz ile kış ayrılır;
- Yedi denizin attığı;
- Yel kayadan ne alır?
- Yer yarıldı, yere geçti;
- Yerinde yellər eser;
- Yiğit yarasına, yiğit katlanır;
- Zarar ziyan insan içindir;
- Zılgıt yedi.

Sonda iki atalar sözünün nəzm şəklində dodaqdəyməz formada bu sətirlərin müəllifi tərəfindən qələmə alınmış variantlarına diqqət edək:

- Həyatın nə qədər keçsə də ağır, Yenə də sən Qadir Allahı çağır.

- Atalar deyəni saxlasan yadda, Yaxşılıq qarşına çıxar həyatda.

Əlbəttə bütün atalar sözlərini dodaqdəyməz məsnəvi formasında yazmaq olar.

Beləliklə, ümumtürk folklorunun tərkib hissəsi olan "dodaqdəyməz" nümunələrin çoxçeşidli olmasının şahidi oluruq. Bu da sözün həqiqi mənasında etnoenergetik düşüncə qaynağımız hesab edilən folklorşünaslı-ğımız üçün yeni bir hadisə, yeni bir nümunə, fərqli bir əqli-mənəvi diskurs, yeni bir düşüncə paradigması, milli-energetik düşüncə sistemimizin etnokosmik davranış kodlarından biridir. Sözsüz ki, bu da rəngarənglik baxımından tədqiq edilən mövzunun funksional-semantik mahiyyətinin nə qədər maraqlı, yeni və zəngin olmasından, eləcə də ulularımızın zəkasından, dilimizin ülvyyətinə, kəsərindən və yaddaş fəlsəfəmizin intellektindən xəbər verir. Etnopsixoloji varlığımızın milli-stixial potensiyasına yönələn belə formullartəbii ki, Türk və Azərbaycan etnokulturoloji düşüncə sisteminin mahiyyətini və beləliklə, dünyanın fenomenoloji idrakla müəyyənləşən qanunlarını təsəvvür və dərk etmək, həmçinin dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından çox maraqlıdır. Onların sistemli şəkildə öyrənilməsi, eləcə də gənc nəsillərə təlqin olunması mühüm önəm daşıyır. Çünki ulularımızın bədii-estetik düşüncə konsepti kimi yaratdıqları və fəlsəfi düşüncə sistemimizin bir zərrəsi hesab edilən bu cür incilərin mövcud baza üzərində tədqiq edilərək ümumiləşdirilməsi və nəticələrin bir bütöv kimi ortaya qoyulması zamanın və reallığın tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Elçin, Quliyev V. (1993). *Özümüz və sözümüz*. Bakı: Azərənəşr.
2. Məhərrəm Qasımlı, Mahmud Allahmanlı. *Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri*. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 220 səh.
3. Şamil Dəlidağ. *Dodaqdəyməzlər*. Bakı, 1998, 180 səh.
4. Paşayev, S. (2010). *Azərbaycan aşıq poeziyasında və yazılı poeziyada tənəsin inkişaf tarixi*. Gəncə, GDU nəşri.
5. Aşıq Ələsgər. *Əsərləri*. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 səh.
6. Xankişi Bəxtiyar. *Dağlar məni qocaltdı. Şeirlər*. Bakı, Şirtvannəşr, 2004, 200 səh.
7. Khankişi Memmedov. *Azərbaycan ve türkce dudak degmez atasözlerinin işlevsel-anlamsal yapısı*. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 1: 145-162.

UOT:81'1**DİLDƏ SOSIAL ƏRAZİ DİFERENSİASIYA HADİSƏSİ****RUSLAN ABDULLAYEV**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

*Ruslan_abd2003@yahoo.com***XÜLASƏ**

Dil də canlı varlıqlar kimi hər zaman inkişaf edib dəyişir. Sosial şəraitdən asılı olaraq yaranan bu dəyişiklik dildə diferensiasiya hadisəsi adlanır. Diferensiasiyaya mədəni, iqtisadi və texnoloji inkişaf səbəb ola bilər. Bunlarla yanaşı, dildə diferensiasiya səbəb olan əsas amil dilin daxili və xarici dinamikasıdır. İnsanlar sosial varlıqlar olduğu üçün daima dildən asılı vəziyyətdədirlər. Onlar hər zaman kiminləsə danışmağa, ünsiyyət qurmağa ehtiyac hiss edirlər. Bu ehtiyacların əsasında insanlar dili daima inkişaf etdirir və bu inkişaf sayəsində dil diferensiasiyaya məruz qalır. Başqa xalqlardan alınan texnologiyalar özü ilə əcnəbi adlarını da gətirir. Bu məhsulların milli dildə qarşılığı yaranmadığı müddət ərzində orijinal adlarından istifadə edilməli olunur. Bu proses nəticəsində də dildə diferensiasiya baş vermiş olur. Dil diferensiasiyasının qarşısını alan hər hansı bir sistem hələ ki mövcud deyil. Əgər dilimizi digər dillərdən üstün etmək istəyiriksə, elm, texnologiya və mədəni dəyərlər ortaya çıxarmalıyıq. Sadəcə bu üç faktorun vasitəsi ilə dildə baş verən diferensiasiyasının qarşısı alınmalıdır. Dildə baş verən diferensiasiyasının başlanğıcı alınma sözlərlə başlayır, daha sonra bu fonetik sistemə təsir edir və sonda dilin bütün elementlərini əhatə edir.

Məqalə dildə baş verən sosial diferensiasiya hadisəsinə həsr edilmişdir. Burada dilin sosial, ərazi, funksional diferensiasiyası təhlil edilmiş, səbəbləri göstərilməyə çalışılmışdır. Tədqiqat zamanı müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: diferensiasiya, dialekt, standart dil, diatopik.

СОБЫТИЕ СОЦИАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗЛИЧИЯ В ЯЗЫКЕ**РЕЗЮМЕ**

Язык, как и живые существа, постоянно развивается и изменяется. Это изменение социальных условий называется языковой дифференциацией. Дифференциация может быть вызвана культурным, экономическим и технологическим развитием. При этом основным фактором, вызывающим дифференциацию языка, является внутренняя и внешняя динамика. Поскольку люди являются социальными существами, они всегда зависят от языка. Они всегда испытывают потребность поговорить и пообщаться с кем-то. Исходя из этих потребностей, человеческий язык постоянно развивается, и благодаря этому развитию язык подвергается дифференциации. Технологии из других стран также приносят иностранные имена. Должны использоваться оригинальные названия этих продуктов, если нет эквивалента на национальном языке. В результате этого процесса в языке происходит дифференциация. Не существует системы, препятствующей языковой дифференциации. Если мы хотим, чтобы наш язык превосходил другие языки, мы должны создавать научные, технологические и культурные ценности. Только благодаря этим трем факторам можно предотвратить языковую дифференциацию. Начало дифференциации в языке начинается со заимствованных слов, затем она затрагивает фонетический строй и, наконец, охватывает все элементы языка.

Статья посвящена феномену социальной дифференциации в языке. Здесь анализируется социальная, территориальная, функциональная дифференциация языка и пытаются указать причины. В ходе исследования использовались сравнительный, описательный методы.

Ключевые слова: дифференциация, диалект, литературный язык, диатопия.

SOCIAL-TERRITORIAL DIFFERENCE IN LANGUAGE**ABSTRACT**

Like living creatures, language is constantly developed and changing. Which depends on social conditions, this language is called the phenomenon of differentiation. Differentiation can be caused by cultural, economic and technological development. At the same time, the main factor causing differentiation in language which the internal and external dynamics of language. They are always dependent on language because humans are social beings. They always in need to talk and communicate with someone. Based on these needs, human language is constantly

developing, and due to this development so language is subject to differentiation. Technologies from other nations bring with it foreign names. The original names of these products must be used as long as there is no equivalent in the national language. As a result of this process, differentiation occurs in the language. There is no system yet that prevents language differentiation. If we want to make our language superior compared to other languages, we must create science, technology and cultural values. Only through these three factors can language differentiation be prevented. The beginning of differentiation in language begins with borrowed words, then it affects the phonetic system and finally covers all the elements of language.

The article is dedicated to the phenomenon of social differentiation in language. Here, the social, territorial, functional differentiation of language is analyzed, and the reasons are tried to be indicated. Comparative, descriptive methods were used during the research.

Keywords: differentiation, dialect, standard language, diatopic.

Giriş

Bir dilin müxtəlif sosial-ərazi şəraitlərindən asılı olaraq variantlarının yaranması prosesi qrammatikada diferensiasiya hesab edilir. Areal olaraq baş verən diferensiasiya müəyyən bir milli dilin, ləhçənin, şivənin formalaşmasının bünövrəsini təşkil edir. Gender fərqi də sözlərin müxtəlif şəkildə ifadə olunmasına, yəni diferensiasiyaya səbəb ola bilər. Burada qadın dili dedikdə onların fərqli dildə danışması nəzərdə tutulmur. Sadəcə qadınların dilində bəzi spesifik əlamətlərin meydana gəlməsi ilə kişi cinsinin dilindən fərqlənməsi nəzərdə tutulur. İnsanların müxtəlif sahələrdə fəaliyyəti, bu ixtisaslarda dilin müxtəlif kommunikativ məqsədlər üçün istifadəsi funksional və üslubi fərqliliyin səbəbidir. Bunun nəticəsində də müxtəlif funksional üslublar yaranmış olur. Diferensiasiya daha çox sosiolinqvistikada öyrənilən əsas problemlərdən biridir. Tədqiqatçılar dildə baş verən diferensiasiyayı üç yerə bölürlər: *Dilin sosial diferensiasiyası, dilin ərazi diferensiasiyası, dilin funksional-üslub diferensiasiyası*. Dilin diferensiasiyaya məruz qalmasına səbəb olan vasitələrdən biri də xarici dillərdir. Dildə baş verən dəyişikliklərin dilin təbii quruluşu və xüsusiyyətlərindən qaynaqlandığını bildiklərinə görə, bu cür fikirləri ictimaiyyətdə müzakirə etmərlər. Dilə istər diaxron, istərsə də sinxron şəkildə nəzər yetirdikdə diferensiasiya hadisəsini görməmək mümkün deyil. Dilin diferensiasiyasını izah etmək üçün o dilin xüsusiyyətlərini və keçdiyi mərhələləri nəzərə almaq lazımdır. Dildə diferensiasiya hadisəsi əslində, yeni və köhnə forma arasındakı fərq nəzərdə tutulmuş olur.

Dilin sosial diferensiasiyası

Dilin sosial diferensiasiya problemi dünya dilçiliyində uzun bir tarixi yol keçmiş ənənəyə malikdir. İlk dəfə bununla bağlı tədqiqat İ.A.Boduen de Kurtenenin dili üfiqi (regional) və şaquli (sosial) bölgüsü ilə ortaya çıxmışdır. Bu problem XX əsrin ikinci yarısında dilçilikdə fransa sosiologiya məktəbinin nümayəndəsi kimi tanınan A.Meillet, məşhur isveçrəli dilçi alim F.de Sossürün tələbələri - A.Seşi və C.Balli, C.Vandri (Belçika), V.Mathesius və B. Qavranek (Çexoslovakiya), E. Sapir (ABŞ), J. Furs (İngiltərə) və s. də tədqiqat aparmışlar. Bu problemlə bağlı rus dilçi alimlərindən - E. D. Polivanova, A. M. Selişev, R. O. Şor, B. A. Larin, V. M. Jirmunski, M. N. Peterson, V. V. Vinoqradova, G. O. Vinokur, M. M. Baxtinski, L. P. Yakubin və başqaları da məşğul olmuşlar [8, 55].

Keçmişdə geniş yayılmış sosial təbəqələşmə ilə yaranan dil diferensiasiyasına baxış müasir dövrdə dəyişmişdir. Bu baxışa görə, cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi bilavasitə sinfi dialektlərin və "dillərin" formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu fikrlə bağlı rusiya tədqiqatçılarından L. P. Yakubinski "Proletariatın dili", "Kəndlilərin dili" kimi əsərləri yazmışdır. Daha dəqiq desək hazırda əksər dilçilər tərəfindən gəlinən nəticə budur ki, cəmiyyətin quruluşu ilə dilin sosial

quruluşu arasındakı əlaqənin təbiəti və mahiyyəti sadə deyil, çox mürəkkəb bir prosesdir. Dilin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin əvvəlki vəziyyətini əks etdirdiyi kimi indiki vəziyyətini, onun strukturunun xarakterik xüsusiyyətlərini və keçmişdə, müəyyən bir cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində bu strukturda dəyişiklikləri də əks etdirir. Dilin inkişaf tempi cəmiyyətin inkişaf tempindən geri qalır. Ardıcıl olaraq nəsillər dəyişdikcə dildə də dəyişikliklər baş verir, lakin dil cəmiyyətin dəyişməsi ilə müqayisədə daha mühafizəkardır. Jirmunskinin bununla bağlı qeyd edir: "Müasir dövrün sosial diferensiasiyasında nəzərdə tutulan dil dedikdə - həmişə hərəkətdə olan, müxtəlif elementləri sürətlə dəyişən bir sistem nəzərdə tutulur. Dilin strukturunu onun sosial diferensiasiya nöqtəyi-nəzərindən təsvir edərkən onun keçmişini və gələcəyini, yəni ictimai inkişafının bütün potensial perspektivini nəzərə almalıyıq" [7,14].

Dilin sosial diferensiasiyası probleminin xüsusiyyəti müasir dilçilikdə başqa cəhətdən də izah olunur: sosiolinqvistlər dilin strukturunun və onun xidmət etdiyi cəmiyyətin strukturunun tam izomorfizmini əks etdirən bu problemin tədqiqinə belə yanaşmanın mexaniki və aprior xarakterini qeyd edirlər. İzomorfizm, eyni morfologiyaya malik iki və ya daha çox birləşmənin varlığıdır. İzomorfizmlə polimorfizm arasındakı əsas fərq ondadır ki, izomorfizm eyni morfologiyaya malik iki və ya daha çox birləşmənin mövcudluğuna, polimorfizm eyni maddənin fərqli morfologiyalarının mövcudluğuna aiddir. Dilin və sosial strukturların izomorfizmi haqqında yanlış fikirlərin olmasının səbəbi yaxın vaxtlara qədər xüsusi sosiolinqvistik tədqiqatların olmaması ilə izah olunur. Çoxsaylı linqvistik və sosial tədqiqatlar aparılaraq izomorfizm nəzəriyyəsinin qeyri-müəyyənliyi ortadan qaldırılmış oldu. Bu tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlin ki, sosial dildə transformasiya olduqca çətin bir prosesdir. Burada dilin sosial quruluşu və cəmiyyətdəki insanların nitq davranışının strukturu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Labov bu məsələni belə şərh edir: "Dilin sosial quruluşu və cəmiyyətdəki insanların nitqinin strukturu özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Dil sosial mahiyyət daşısa da cəmiyyətin strukturu ilə birbaşa əlaqəli olaraq bağlı deyil. Məsələn, danışanların sosial xüsusiyyətlərindən və nitq şəraitindən asılı olaraq dil vasitələrinin variasiya növləri bunlardır: sosial vəsituativ-stilistik" [9, 35].

Müasir alman dilçisi M. Birviş yazır: "sosial və iqtisadi şərait ilə dil xüsusiyyətləri arasında hər hansı bir uyğunluq, əlaqə yoxdur. Başqa sözlə desək, iqtisadi cəhətdən heterojen sosial qruplar arasındakı fərqlər müəyyən bir linqvistik cəmiyyətdə mövcud olan dilin diferensiasiya sistemində birbaşa əks olunmur" [1,420].

Sosial amillərin nitq davranışının müəyyənediciləri kimi çıxış etdiyi hallarda belə, bu amillərlə onların yaratdığı linqvistik heterojenlik arasında birbaşa uyğunluq yoxdur. Məsələn, dil istifadəçiləri tərəfindən funksional üslubların seçimi ünsiyyət iştirakçıları arasında münasibətlərin strukturundan asılıdır.

Ə. Rəcəbli qeyd edir: "Dilin sosial diferensiasiyası dedikdə sosial, sinfi dialektlərin, sinfi dillərin, jarqonların əmələ gəlməsi başa düşülür. Dilin bu müxtəlif şəkilləri, adətən, sosial dialektlər adlandırılır." [5,366]. Onun fikrinə görə dildə sosial diferensiasiyaya o dili istifadə edənlərin də sosial cəhətdən diferensiasiyasına gətirib çıxarır. Danışq forması bir növ cəmiyyətdə sosial fərqi, sosial xarakteri əks etdirir. Dilin sosial diferensiasiyasının müxtəlif növləri və formaları vardır. Çoxlu dil öyrənmə qabiliyyətimiz olmasaydı, bəşər mədəniyyəti bugünkündən çox fərqli olardı. Dillər cəmiyyətin üzvləri tərəfindən istifadə edilir və hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti var. Dildən istifadə edənin yuxarı yoxsa aşağı sinfin nümayəndəsi olmasından, qadın və ya kişi olmasından, cəmiyyətdəki statusundan asılı olaraq onun istifadə etdiyi lüğət tərkibi, cümlə forması, tələffüz şəkli və s. dəyişmiş olur. Bir sözlə sosial dəyişənlər

insanların dildən istifadəsinə təsir göstərə bilər. Bir xalqın, bir millətin içində müxtəlif dil növləri mövcuddur. Məsələn, işləmək felinin indiki zaman (-ır) ilə bağlanması üçün üç müxtəlif forma görə bilərik: *işləyirəm, işliyirəm, işdiyirəm*. Deyə bilərik ki, bunlardan birincisi standart dildə işlənən forma, ikincisi tələffüz normasında işlənən forma və üçüncüsü isə yerli deyim tərzidir [6,219].

Deməli baş verən diferensiasiyadan asılı olaraq dili 3 yerə bölmək olar:

1. Standart növ; 2. Yerli danışq növü; 3. Sosial növ

Standart növ

Standart dil dedikdə buna qrammatikada ədəbi dil, yazılı dil, milli dil də deyilir. Standart dil hamı tərəfindən orta istifadə olunan, hər kəs tərəfindən başa düşülən məqbul sayılan yazı və danışq formasıdır. Rəsmi dövlət idarələrində, təhsil sektorunda, hüquqi sənədlərdə, mətbuatda istifadə olunan dil standart forma hesab olunur. Rəsmi və ya yarı-rəsmi olan yerlərdə mütəxəssislərin və müəyyən vəzifələri yerinə yetirənlərin standart növdən istifadə etməsi tələb olunur. Belə məkanlarda standart növdən istifadə etmə bir növ ictimaiyyətin tələbi ilə baş verir, cəmiyyətin gözləntiləri olur. Bu sosial gözlənti - standart dilin yüksək səviyyədə istifadə edilməsini tələb etdiyi halda, buna riayət etməyənlərin ələ salınması, lağ edilməsi və kənarlaşdırılması kimi müxtəlif formalarda baş verə bilər.

Qarşılıqlı başa düşülən, iki fərqli dialekt kimi sayılan qohum dillərin müstəqil standart dil olmasının mühüm səbəblərindən biri də bu simvolik dəyər və müstəqil dövlətlərin müstəqilliklərini möhkəmləndirmək üçün öz standart variantlarını inkişaf etdirmək istəyidir. Standart dil, yerli və sosial variantlardan fərqli olaraq məktəblərdə öyrədilən dildir. Standart dil əsasında dialekt dil istifadəçiləri, uşaqlıqdan standart formanı da öyrənə bilirlər. Ancaq buna baxmayaraq bölgənin dialekt dili ilə kodlanmış standart dil arasında fərqlər də olur. Bu variant dildən “düzgün” və “gözəl” istifadə etmək istəyənlərin nail olmağa çalışdıqları ideal formanı təmsil edir [2,93-106].

Yerli danışq növü

Dildəki bəzi variantlar müəyyən bölgələrə görə xarakterik olduğu üçün diferensiasiya baş vermiş olur. “Dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz bir çox fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik diferensiasiya hadisəsi həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, həm də Azərbaycan dili ilə başqa türk dilləri arasında oxşar və ayrılan cəhətləri göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir. Bu isə öz növbəsində dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və onun hansı qəbilə dilləri əsasında təşəkkül etdiyini müəyyənləşdirməkdə dil tarixinə olduqca böyük fayda verə bilər.” [6, s.38].

Məsələn, *Habu menin qız mağa çox qomak edi*. (Zaqatala, Qaz); *İşdəməyə də köməy, yiməyə də köməy* (Salyan); *Otaydan keçdilər bı taya* (Şirvan); *Atuz əvdədi?* (Naxçıvan) və s. Bu misalları standart dil ekvivalentlərindən fərqləndirən ən mühüm cəhəti onların müəyyən bir bölgəyə xas olmasıdır.

Ümumilikdə ərazi diferensiasiyaları kimi öyrənilən dialektlər müəyyən yaşayış bölgələrində formalaşaraq standart dildən fərqlənmişlər. Bu dialekt variantları coğrafi ərazidən asılı olaraq baş verən və buna baxmayaraq hamı tərəfindən başa düşülən, ünsiyyətə təsir göstərməyən və standart dili dəyişdirməyən spesifik dilin variasiyalarıdır. Yəni, eyni dildə danışan bir ərazidə hər bir xüsusi sözün fonetikasında, leksikasında, morfoloqiyasında və ya sintaksisində kiçik dəyişikliklər və ya kiçik fərqlər yarana bilər. Heç bir dil sabit deyil. Ona daim müxtəlif amillər

təsir edərək dəyişdirir, beləliklə hər hansı bir ərazidə danışılan dildə variantlar yarana bilər. Bu variantlara şivə, ləhcə və ya dialekt də deyirlər. Ləhcə ümumiyyətlə bir kateqoriyadan aşağı və ya bir dildən daha sadə bir sistem olaraq qəbul edilsə də, əslində bu xüsusi bir dildə danışmaq və ya yazmaq üçün bir növ vasitədir. Bu dil, əslində, bütün tarixi dialektlərin- bölgə və ya ərazinin nitq formalarının- idiolitlərin- fərdi nitq formaları- sosiolektlərin və müəyyən bir tarixi anda mövcud olan üslubların məcmusudur. Bədii əsərlərin dilində bəzi hallarda, hər hansı bir qəzet və jurnallarda, karikaturalarda yazılı şəkildə də istifadə olunur, lakin onların yazılı ənənəsi yoxdur. Əraziyə görə variasiyalarda variantlar arasındakı fərqlər sadəcə kiçik fonetik fərqlər ilə məhdudlaşmır. Diferensiasiya dilin hər hansı bir sahəsində baş verə bilər. Ərazidən asılı olaraq dildə baş verən diferensiasiya ilə daha çox dialektoloqlar məşğul olurlar. Dialektlər sinxron və diaxronik dil tədqiqatları üçün mühüm mənbədir. Dialektlər nağıllar, əfsanələr, uşaq oyunları, xalq inancları kimi mədəni elementləri ehtiva etdiyi üçün folklor tədqiqində də çox dəyərli məlumatlar ehtiva edir [2, s.93-106].

Lelyla Karahan Anadoluda əraziyə görə yaranan diferensiasiya fərqlərinin səbəbini belə açıqlayır: “Anadolu dialektlərinə nəzər saldıqda bu gün bir-birindən fərqli dialektlərin olması XI əsrdən etibarən bu torpaqlarda məskunlaşan oğuz boylarının fərqli dialekt xüsusiyyətlərindən qaynaqlanır. Bu dialektlərin formalaşmasında oğuz olmayan türk ünsürləri müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif səbəblərlə Anadoluya gələn yad ünsürlərin də bu dialektlərin yaranmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Eyni və ya oxşar xüsusiyyətlərə malik olan bu dialektlər tarixi və etnik quruluşla əlaqədar olaraq Anadolunun müəyyən bölgələrində çoxluq təşkil edir. Bu çoxluqlar daxili köçlərin səbəb olduğu qarışma və assimilyasiyaya, təhsil və kommunikasiya vasitələrinin təsirinə baxmayaraq hələ də mövcuddur” [4,1].

Deməli əraziyə görə diferensiasiyanın müxtəlif səbəbləri vardır. Bu fərqliləşmənin səbəbləri uzun tarixi prosesin nəticəsində də baş verə bilər. Lakin bəzi diferensiasiyalar vardır ki, onlar daha yeni variasiyaların məhsuludur. Ümumilikdə isə buna səbəb aşağıdakıları göstərə bilərik:

- 1- Tarixi məqam
- 2- Bölgə
- 3- Texnoloji yeniliklər
- 4- Moda

Əraziyə görə diferensiasiyaya təsir göstərən məqamlardan biri də diatopik variantların yaranmasıdır. Diatopik varianta coğrafi diferensiasiya da demək olar. Bu eyni dildə danışanların fərqli coğrafi məkanlarda yaşaması ilə danışq tərzlərində yaranan diferensiasiyadır. Diferensiasiya ərazi arasındakı məsafə çoxaldıqca artır.

Müasir dövrdə dialektlər arasında diferensiasiya getdikcə azalmağa üzrədir. İmerə görə, əraziyə görə dil diferensiasiyasının yoxa çıxmasında iki əsas amili qeyd etmək olar: “Kütləvi informasiya vasitələrinin artması və köçlərin baş verməsi. Kütləvi informasiya vasitələrinin geniş ərazidə yayılması həm təsərrüfatın, həm də təhsil səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərdiyi halda, əraziyə görə dil diferensiasiyasının yox olmasına səbəb olur. Tədqiqatçının fikrinə görə Anadoluda xüsusilə son on ildə televiziyanın yayım sahəsinin genişlənməsi sayəsində ərazi dili ilə standart Türkiyə türkcəsi arasındakı fərqlər azalmış və bu iki dil növü bir-birinə yaxınlaşmağa başlamışdır.” [3,213-230].

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, dilin sosial-ərazi diferensiallaşması, guman ki, tarixən maldarlığın əkinçilikdən ayrıldığı dövrə, yəni əməyin ilk ictimai bölünməsi dövrünə gedib çıxır. Dilin sosial-

ərazi diferensiallaşması prosesi feodalizm dövründə daha da güclənir və ərazi dialekt və şivə şəklinə düşür. Hər hansı bir dövlətdə mərkəzi idarəetmənin güclənməsi, iqtisadiyyatın, elmin, sənayenin, kənd təsərrüfatının və iqtisadi əlaqələrin inkişafı müxtəlif variantlarda danışıqlar arasında əlaqələrin yaranması və intensivləşməsi dialekt və şivələrin milli dil şəklinə düşməsinə gətirib çıxarır. Lakin buna baxmayaraq dünyanın bütün inkişaf etmiş dövlətlərində də dialekt və şivələr mövcuddur. Müasir dövrdə dialekt və şivələr standart dilin güclü təsirinə məruz qalır. Bunun sayəsində dialektlər cilalanmış olur. Ərazi dialektlərinin cilalanması struktur daxili inkişaf prosesi deyil, sosial faktorların və ədəbi dilin hər yerdə yayılmasının nəticəsidir. Bu proseslərin genişlənməsində xalqların təhsil səviyyəsinin inkişafı və kəndlərdə yaşayanların şəhərlərə köçməsi və ya əlaqələrin saxlanılması kimi sosial faktorlar da mühüm rol oynayır. Dilin əraziyə görə sosial diferensiallaşmasının müəyyən sosial və struktur-tipoloji xüsusiyyətləri vardır. Bunlar təkcə yeni bir dilin dialektlərində deyil, müxtəlif dillərdə özünü göstərir [5,367-368].

Nəticə

Yerli danışıq tərzilə standart dili müqayisə etsək, aşağıdakı mühüm fərqləri görə bilərik:

- Yerli danışıq forması və ya dialektlər daha çox dost, tanış, ailə üzvləri kimi yaxın ətraf mühitdə istifadə edilir.
- Standart dil ilə müqayisədə istifadə sahəsi dardır. Standart dil isə həm yazılı, həm də şifahi formada istifadə sahəsi daha genişdir. Dialektlərin yazılı ənənəsi yoxdur, sadəcə bədii əsərlərdə və ya mediada karikaturalarda istifadə olunur, standart formanın isə yazılı ənənəsi vardır.
- Təhsil ocaqlarında standart forma tədris olunduğu halda məktəblərdə dialektlər öyrədilmir.
- Dialektlərdən savad səviyyəsi aşağı olan, məskunlaşdığı ərazini heç vaxt tərk etməyən, qeyri-rəsmi, çox vaxt əhəmiyyətsiz işlərdə çalışanlar, standart formadan isə cəmiyyətin orta və yuxarı təbəqələri, prestijli vəzifələr və yüksək təhsil səviyyəsi olanlar istifadə edirlər.
- Bu iki dil forması arasında fonetik və leksik cəhətdən böyük fərqlərin olmadığı müşahidə edilsə də, bəzi yerli formaların standart formadan ciddi şəkildə fərqləndiyi hallar da vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bierwisch M. Social differentiation of language structure // Language in focus: foundations, methods and systems / Ed. by A. Kasher. Dordrecht, 1976, səh.420
2. Demir N. "Türkçədə Varyasyon Üzerine", Türkoloji Dergisi 17/2, 2011, say. 93-106.
3. İmer K. "Toplum dilbiliminin Kimi Kavramlarına Kuramsal Bir Bakış ve Dil Türleri". Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cumhuriyetin 60 Yıldönümü Armağanı. Ankara 1987, say. 213- 230
4. Karahan, L. Anadolu ağızlarının sınıflandırılması. Ankara: Türk Dil Kurumu 1996, say.1
5. Rəcəbli Ə. Sosiolingvistika. Bakı:Nurlan, 2004, səh.366
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı:Şərq-Qərb2008, Səh.219
7. Жирмунский В. М. Марксизм и социальная лингвистика // Вопросы социальной лингвистики. Л., 1969. Сəh.14
8. Крысин Л. П. Очерки по социалингвистике. Москва: ФЛИНТА, 2021, Сəh.55.
9. Лабов У. Исследование языка в его социальном контексте // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1975. Вып. VII. Социалингвистика.

UOT: 82.0**UİLYAM DİETRİÇİN YARADICILIĞINDA HUN MÖVZUSU****NATIQ ADİLOV**

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bakı/Azərbaycan

nadilov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Hun mövzusunda yazılan əsərləri təhlil edərkən amerikalı yazıçı Uilyam Dietriç tərəfindən qələmə alınan "Tanrının bəlası" romanı bir çox xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Onun mövzuya xüsusi yanaşma tərzi, bəzi tarixi hadisələri fərqli şərh etməsi romanı daha da maraqlı edir. Müəllif tarixi romanlar, eləcə də hunlar və Attila haqqında orta əsrlər əfsanələri müstəvisində maraqlı sujet xətti təqdim edir. Bu roman tarixi roman janrının inkişafına töhfə verməsi baxımından da maraqlıdır.

Açar sözlər: hunlar, Attila, tarixi roman, döyüşçü, qılınc

THE THEME OF HUNS IN WILLIAM DIETRICH'S CREATIVITY**ABSTRACT**

While analyzing the works on the Hun theme, *Scourge of God* by American novelist William Dietrich attracts the attention from different perspectives. His approach to the subject and different interpretation of the events make the novel much more interesting. The author has written a very interesting storyline based on the historic documents, as well as Medieval legends about the Huns and Attila. This novel is also interesting from its contribution to the development of historical novel genre.

Keywords: the Huns, Attila, historical novel, warrior, sword

ТЕМА ГУННОВ В ТВОРЧЕСТВЕ УИЛЬЯМА ДИТРИХА.**РЕЗЮМЕ**

При анализе произведений на гуннскую тематику «Бич Бога» американского писателя Уильяма Дитриха привлекает внимание с разных сторон. Его подход к сюжету и разная трактовка событий делают роман намного интереснее. Автор написал очень интересный сюжет, основанный на исторических документах, а также на средневековых легендах о гуннах и Аттиле. Роман интересен еще и своим вкладом в развитие жанра исторического романа.

Ключевые слова: гунны, Аттила, исторический роман, воин, меч.

Hunlar haqqında xüsusi ilə XX əsrin sonundan başlamaqla elmi araşdırmaların geniş vüsət alması fonunda bu mövzuda yazılan nəsr əsərlərinin də sayının artması müşahidə olunur. Dünyanın müxtəlif ölkələrində hunlar, Attila haqqında romanlar yazılır və müxtəlif dillərə tərcümə olunur. Hunlar haqqında tarixi məlumatların, eləcə də əfsanələrin müxtəlifliyi bu əsərlərin mövzularında fərqliliklərin ortaya çıxmasını şərtləndirir.

Bu mövzudan bəhs edərkən 2005-ci ildə amerikalı nasir Uilyam Dietriç (William Dietrich, 1951) qələmə alınan "Tanrının bəlası" romanına da nəzər salmaq zərurəti ortaya çıxır

Uilyam Dietriç 1951-ci ildə ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda anadan olmuş və orada böyümüşdür. Qərbi Vaşinqton Universitetindən jurnalist ixtisası üzrə məzun olan Uilyam Dietriç müxtəlif qəzetlərdə və xəbər agentliklərində əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. 1989-cu ildə "Setl Taymz" (Settle Times) qəzetində işləyərkən yazdığı "Ekson Valdez neft sızması" adlı məqaləsinə görə digər 3 jurnalistlə birlikdə məşhur Pulitzer mükafatına layiq görülmüşdür. Ardıcıl olaraq elmi və ekologiya ilə bağlı xəbərlər dərc etdirdiyinə görə, Harvard Universitetinin nəzdində

jurnalistlər üçün mükafatlar təsis edən Nieman Fondunun xətti ilə 1994 və 1996-ci illərdə Antarktidaya səyahət etmək hüququ qazanmışdır. Yazdığı “Son meşə” kitabı Vaşinqton qubernatorluğunun mükafatına layiq görülmüşdür. O, bundan sonra da həmin mövzuda yazmağı davam etdirmişdir.

Onun ilk romanı II Dünya müharibəsi haqqında qələmə aldığı “Zəngin buz” adlanır. Bunun ardınca “Geriyə dönmə”, “Qaranlıq qış”, “Tanrının bəlası”, “Napoleonun piramidaları”, “Dakota şifrəsi”, “Zümrüd fırtına”, “Reyxin qanı”, “Barbar piratlar” kimi romanlar qələmə alan Uilyam Dietriç Haksli Kollecinə professor kimi fəaliyyət göstərir. Əsərləri 28 dilə tərcümə olunmuşdur. [1]

Bütün bunlardan görüldüyü kimi, maraqlı dairəsi geniş olan amerikalı nasirin tarixi mövzuda əsərləri də kifayət qədərdir və bu qəbildən olan romanlardan biri də mübariz hunlara həsr olunmuşdur. Müəllif öz rəsmi saytında bu kitabla bağlı fikirlərini belə təqdim edir: “Mən uşaq olanda valideynlərimin mənə qanlı Katalaun müharibəsindən bəhs edən kitabı hədiyyə etməsindən sonra, Attila haqqında maraqlanmağa başlamışam. Attila haqqında çox adam eşidib, amma bu müharibədən az adamın bilgisi var.

Adını çəkdiyimiz əsər Attilanın yaşam yazısı deyildir. Romanda hadisələr sadə insanların davranışları ilə canlanır. Təlxək Zerko, barbar şahzadə Berta, yunan həkim Eudoksus, hun döyüşçü Edeko, rahib Anianus, Roma şahzadəsi Honoria, general Aetius tarixi şəxsiyyətlərdir. Bütün bu şəxslərə mənim qəhrəmanım Conas Alabandanın gözü ilə dəyər verilir.

Əsər döyüş, sevgi, mədəniyyət məsələlərini özündə ehtiva edir. Roman, yalnız Conas ilə hun döyüşçü Skillanın İlanaya bəslədiyi sevgidən bəhs etmir, eyni zamanda, onların mədəniyyətlərindən, hunların mübarizəsindən söhbət açır.

Mən bu əsəri yazmaq üçün Roma İmperiyası və hunlar haqqında əldə etdiyim bütün kitabları oxudum. Sonra isə araşdırmalar üçün Avropaya səyahət etdim”. [2]

Müəllif bu mövzuda ilk trilogiya müəllifi olan Uilyam Napierdən fərqli olaraq hadisələri geniş planda əks etdirməmiş, əsərdə təsvirini verdiyi tarixi olayların Roma imperatorunun bacısı Honorianin qeyri-etik davranışının qardaşı tərəfindən üzə çıxarılması ilə başlamasını məqbul saymışdır. Bu hadisədən sonra, qapalı yerdə saxlanılan Honoria xilas yolunu Attilada görür və üzüyünü Attilaya göndərərək fikrini belə əsaslandırır: “Vestqotlar Romanı talan edərkən mənim anam Galla Placidia onların qəbilə rəislərindən olan Athaulfla ailə qurmuşdur. Barbarlar çox güclü olurlar. Biz də bu hadisəni nümunə olaraq götürməliyik. Vestqotlardan daha güclü olan barbar hökmdarı var. O adam mənim qardaşımdan da güclüdür - dünyada hər kəsdən güclüdür. Attilanın yanına get, ondan mənim xilas olunmağımı xahiş et”. [3, səh. 10]

Təəssüf ki, elə ilk səhifələrdən müəllif əsərin obrazlarının dilindən hunlar və Attila haqqında kəskin ifadələr işlətməyə başlayıb. Honoriaya yardım edən xacə Attila haqqında bu təəssüratdadır: “Attila meymuna bənzəyir, qanla yuyunur, arvadlarından başqa, heç kim onun üzünə baxa bilmir. Onun deyilənə görə, yüzlərlə zövcəsi vardır”. [3, səh. 10]

Sonrakı məsələlərdə Edekonun rəhbərlik etdiyi hun döyüşçülərinin Aksiopolis şəhərini tutmaları, heç kimə rəhm etmədən əhalini qılıncdan keçirmələri təsvir olunur. Bu şəhərdə romanın əsas qəhrəmanlarından biri İlana əsir kimi olaraq hun düşərgəsinə aparılır.

Uilyam Dietriç Attilaya qarşı sui-qəsd planının hazırlanmasını romanda özünəməxsus tərzdə təsvir etmişdir. Edekonun rəhbərlik etdiyi heyətin Konstantinapola gəlməsi, imperatorun yüksək rütbəli məmurlarından Krisafiusun onunla görüşməsi, ona Attilanı öldürmək təklifi,

Edekonun bu təklifi "qəbul etməsi", Bizansın möhtəşəmliyi ilə onları heyrətləndirməyə çalışması kimi məsələlər romanda kifayət qədər diqqətlə işlənmişdir. Bizansdakı görüşdən sonra isə Attila ilə danışıqlara gedən nümayəndə heyətinin tərkibinə tarixçi və mirzə kimi Conas Alabanda adlı şəxs daxil edilməsi nasirin bədii təxəyyülünün məhsuludur. Belə ki, bildiyimiz kimi, bu iş Paniyalı Prisk tərəfindən icra olunmuşdur. Uilyam Dietriç isə romanı üçün seçdiyi süjet xəttinə uyğun belə bir dəyişiklik etməyi məqsədəuyğun hesab etmiş və hadisələrin mərkəzində bir-birinə aşiq olan Conas və İlana obrazları dayanmışlar.

Bütün bunların fonunda müəllifin hun vərdislərinə və ənənələrinə də diqqət yetirməsi nəzərə çarpsa da, romalı qəhrəmanların dilindən onları təqdir etmədiyini bürüzə vermişdir. Conasla hun döyüşçüsü Skilla arasında keçən söhbətdə romalı mirzə onları təhsil almamaqda, şeiriyyətdən, elmdən uzaq qalmaqda ittiham edir. [3, səh. 42] Digər bir yerdə isə Conasın sürdüyü madyanın Skillanın hun atından sürətli olmasını təsvir edir. [3, səh. 50]

Uilyam Dietriç hunlar barəsində müəyyən mənfi fikirlər və anlayışları təqdim etsə də, romanında hunların öz liderləri Attilaya qarşı olan hörmət və ehtiramını məharətlə göstərmişdir. Müəllif Fatehin ölümündən sonra, Avropaya meydan oxuyan hunların tez bir zamanda pərən-pərən düşməsinə, məhz bu sevginin və hörmətin yoxluğunun verdiyi çarəsizliklə əlaqələndirmişdir. Bu, Paniyalı Priskin "Bizans tarixi" kitabından götürdüyü, amma öz romanında Conas Alabandanın dilindən verdiyi bir hadisə ilə daha da aydınlaşır: "söhbətin məcrası başqa istiqamətə çevrildi və Edeko hunların gücündən, onların məharətindən danışmağa başladı. Mövzunu Attilanın üzərinə gətirərək onun fəzilətlərindən danışdı və heç bir şeydən qorxmadığını ifadə etdi. Attilanın çox sadə həyat tərzi keçirdiyini, ədalətli hökmdar olduğunu danışdıqdan sonra, təklif etdi ki, özlərinin daim at belində olan, romalıların isə divarlar arxasında gizlənən krallarının şərəfinə içsinslər. Hər kəs bədəsini qaldırsa da, tərcüməçi Bigilas bildirdi ki, onların hökmdarı tanrıdır, Attila isə insandır və onların adı birlikdə çəkilə bilməz". [3, səh. 62-63]

Bu hadisədən sonra, hunların necə qəzəblənərək silaha sarıldığı, Attilanın şərəfini necə uca tutmaları, romalıların qorxudan geri addım ataraq sözlərini geri götürmələri və hər kəsin ilk olaraq Attilanın şərəfinə içməsi təsvir olunub. Nasirin burada tarixi reallıqlara sadıq qalaraq hunların Attilaya olan sevgisini belə göstərməsini romanın ən müsbət hissələrindən biri kimi qəbul etmək mümründür.

Ümumiyyətlə, Uilyam Dietriç hadisələri Bizans nümayəndələrinin Hunugara (hunların yaşadığı yer romanda belə adlanır - N.A.) gəlməsi, Attilanın ziyafət verməsi, hunlara qarşı planlaşdırılan sui-qəsdin üstünün açılması, Conas, İlana və təlxək Zerkonun "Mars qılıncı"nı oğurlayıb, qaçması üzərində qurmuşdur. Müəllif hadisələrə özündən xeyli əlavələr etsə də, tarixi məqamları diqqətlə göstərməsi də nəzərdən qaçmır. 1973-cü ildə Secelina Holland tərəfindən qələmə alınan "Attilanın ölümü" adlı romanda təsvir olunduğu kimi, bu əsərdə də müəllif Bledanın dul arvadı tərəfindən idarə olunan bir kənddən (yurddan - N.A.), hunlarla romalıların orada gecələməsindən və onlara edilən iltifatdan bəhs edir (bu mövzuda yazılan digər romanlarda bu məsələyə toxunulmur - N.A.). Həmin gecəki söhbətdə Bledanın ölümünü Edeko belə əsaslandırır: "Hər kəs bilirdi ki, Bleda və ya Attila ölməlidir, çünki onların ikisi uzun müddət birlikdə kral ola bilməzdi. Nəhayət, Attila onu öldürmək qərarına gəldi və qan davası davam etməsin deyərək bu kəndi onun arvadına bağışladı". [3, səh. 76]

Romanda nümayəndə heyətinin Attila ilə görüşməsi və orada baş verən hadisələr eynilə Prisk tərəfindən göstərildiyinə müvafiq olaraq heç bir məqam qaçırılmadan romanda öz əksini tapır. Attilanın sarayında baş verən hadisələr Prisk tərəfindən geniş təsvir olunub. Bu mövzuda

roman yazan bütün müəlliflər ona istinad ediblər. [4, səh. 1-39] Bunun belə dəqiqliklə verilməsi çox təbiidir, çünki müəllif kitabının sonundakı qeydində yazır: “Bizim bəzi məsələlərdə çətinlik çəkməyimiz çox təbiidir. Çünki biz ancaq üç əsas mənbədən istifadə edə bilərik - hunların əvvəlki illərinə aid bilgiler verən Roma tarixçisi Amianus Marsellinus, Tebenli Olimpiodorus və Paniyalı Prisk. İkinci tarixçinin bilgilerinin məlumatların böyük qismi itkindir, amma onlardan tarixçilər yararlına bilmişlər. Paniyalı Prisk isə Conas obrazı üçün ilham olmuşdur”. [3, səh. 331]

Ümumiyyətlə, bu romanda hadisələr, əsasən, hun döyüşçüsü Skilla, Bizans nümayəndə heyətinin tərkibində hun düşərgəsinə gələn və orada girov kimi saxlanılan Conas və əsir İana üzərində qurulmuşdur. Skilla və Conas İlanaya aşiq olmuşlar və İana hun düşərgəsindən qaçmaq üçün can atır. Müəllif hunlar haqqında yüksək fikir söyləməsə də, Skillanı əsl qəhrəman və müsbət xarakterli hun döyüşçüsü kimi təsvir etməsi diqqətdən yayınmır.

Conas ilə İlananın Attilanı yandıraraq qaçmaq planları baş tutmasa da, gənc mirzə “Mars qılıncı”nı alaraq qaçır və bu işdə təlxək Zerko ona kömək edir. Qeyd edək ki, ingilis dramaturq Lourens Binyonun 1907-ci ildə qələmə aldığı “Attila” pyesində Zerkondan bəhs edilməsi məsələsi də var.[5, səh. 1-134] Bu romanda isə Uilyam Dietriç onu əsərinin, demək olar ki, Conasdan sonra ikinci qəhrəmanı kimi göstərir, bununla da kifayətlənməyərək təlxəyi ən savadlı və hunlara qarşı sonsuz nifrət bəsləyən obraz səviyyəsinə qaldırır. Hadisələrin pik nöqtəsində Katalaun müharibəsi ərafəsində general Aetius tərəfindən elçi kimi bəzi tayfalara da göndərməsi müəllifin bu qəhrəmana olan sevgisindən xəbər verir.

Müəllifin romanı hunlar və Attila haqqında ilk dəfə eşitməsinə səbəb olan Katalaun müharibəsinin təsiri altında yazması müəyyən mənada bəlli olur. Belə ki, romanında bu müharibəyə geniş yer verən nasir, eyni zamanda, həmin döyüşə kimi hazırlıq prosesinə də işıq tutmuşdur. Təəssüf ki, müəllif Attilanın bütün gücünü, inamını, digər tayfaların ona olan etimadını “Mars qılıncı”nın mövcudluğu ilə əlaqələndirmişdir. Qılıncın oğurlanması ilə Attila müttəfiqlərinin bir qismini, qələbəyə olan inamını itirir və Katalaun döyüşündə qələbə qazanmamasını da, müəllif məhz bu amillə bağlayır. Həmin müharibənin ilk günündən sonra, hun tacıları odunları bir yerə toplayıb, tonqal qalayacağı və “Mars qılıncı”nın tapılmayacağı təqdirdə özünü odun içinə atacağı ilə döyüşkən hunları qorxudur. Mərd Skilla Conasla görüşərək qılıncı geri qaytarır və Attila ölümdən xilas olur.

Müəllif özü bu hadisəyə belə münasibət bildirir: “Süjet xəttinin böyük qismi mənim uydurmamdır. Belə ki, tarixi qeydlərdə qılıncın oğurlanması hadisəsinə rast gəlinmir. Zerko da, sadəcə, təlxək idi, onun kitabımda göstəriləndiyi kimi, siyasi bacarığı yox idi. Attilanın sarayının İana adlı qız tərəfindən yandırılması hadisəsi də tarixi mənbələrdə yazılmayıb. Amma yandırmaq üçün odunun toplanması haqqında bilgiler ziddiyətlidir. Hadisənin baş verməsini iddia edənlərlə yanaşı, bunun əksini düşünənlər də mövcuddur”lar . [3, səh. 332-333]

Hunfobia cərəyanının fəal üzvlərindən biri olan Amianus Marsellius yaradıcılığında kitabın yazılması prosesində nasir tərəfindən istifadə edilən müəlliflərdən biridir. Bəlkə də, onun təsiri altında Uilyam Dietriç romanında hunlar haqqında fikirlərin axarını mənfə istiqamətə yönəltdi. O, hunların bir-birləri ilə görüşərkən toxunmaq əvəzinə, heyvan kimi havanı iyləməsi, döyüşkən türk tayfasının özlərinə məxsus iyrənc qoxu verməsi, həmişə hun düşərgələrində xeyli sayda bic doğulmuş uşaqların ortada sahibsiz qalması, onların üzvlərinin ziyilli olması, dillərinin heyvan səsinə bənzəməsi keyfiyyətlərini təsvirə çalışmışdır. Bu da hunlar haqqında başqa mənbələrdən əldə etdiyi bilgilerin olmaması üzündən oxucuda mənfə münasibətlərin oyanması ilə nəticələnə bilər.

Bunu da demək ehtiyacı hiss olunur ki, romanın sonunda Conasla İlananın çəkdiqləri bütün çətinliklərdən sonra, vətənlərinə qayıdaraq orada xoşbəxt həyat tərzi sürmələrini göstərməklə müəllifin bir növ, IX və ya X yüzilliklərdə yaranması ehtimal olunan “Volterius” poeması və XIII yüzildə Avstriyada yazıya alınan “Volter və Hildegundun hekayəsi” əfsanələrinin təsiri altında qalması da sezilir. [6, səh. 32]

Uilyam Dietriç Attilanın ölümünü burnundan açılan qanın nəticəsində, baş verdiyini yazmış və əsərinin çap edilməsindən 32 il əvvəl, yerlisi Secelina Holland tərəfindən yazılan “Attilanın ölümü” romanında olduğu kimi, hun fəhəhinin ölümünə qədər bəzi vaxtlarda onun burnundan qan açıldığını qeyd etmişdir. [3, səh. 159]

Müəllif kitabla bağlı fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Elmi mənbələrin böyük qismində bu gün bizim həvəs göstərdiyimiz məqamlara toxunulmamışdır. Ona görə də, mən bu məsələləri öz düşüncəm əsasında qələmə aldım və bunlar üçün də Fransa, Avstriya, Almaniya, Macarıstan və İtaliya arxeoloji sərgilərinə getməli oldum.

Hunların yazıları olmadığına görə, onlar haqqında Roma və Yunan mənbələrindən əldə edilir. Arxeoloji materiallar da çox zaman işə yaramır, çünki onlar özləri ilə az əşya daşıyıblar. Eradan əvvəl, yaşayan Babillər, Mayalılar haqqında belə hunlardan, bəlkə, daha artıq bilgi əldə etmək olar.

Əgər Attila Katalaun çölündə qalib gəlsəydi, onda, Roma sivilizasiyası dağılırdı. Eyni zamanda, Qərbi Avropa ölkələrinin bugünkü inkişaf mərhələsinə çatmaq üçün daha çox vaxt tələb olunardı. Əsasən, Attila həm fəhə, həm də imperiya qurucusu olaraq uğur qazanmamışdır. [3, səh. 332-333]

Romanda əsas hadisələrin elmi qaynaqlara əsaslanması və sistemli şəkildə təqdimi təqdir edilməlidir. Eyni zamanda, həmin hadisələrin iştirakçılarının böyük qismi də tarixi şəxslərdir. Sadəcə, hunlarla görüşə gedən nümayəndə heyətinin tərkibində Conas Alabanda adlı obrazın olması müəllifin seçimidir. Bununla belə, təəssüf ki, Uilyam Dietriç öz əsərində hunlara qarşı heç bir rəğbət hiss etdirməmiş, onları, ancaq bu mövzuda mənfə məqamları qələmə alan romalı və yunan tarixçi və salnaməçilərin əsərləri əsasında təsvir və təsəvvür etməyə çalışmışdır. Attila bu romanda güclü lider, alovlu çıxışı ilə kütləni heyrətləndirən şəxs kimi təqdim edilsə də, onun qərarlarının ədalətsiz olması fikri aşılır və bütün gücünün batıl inanca — “Mars qılıncı”na əsaslandığı iddia olunur.

Romanda sujet xətti, demək olar ki, elmi-tarixi qaynaqlarda yazılmayan məsələlər üzərində qurulmuşdur. Həmin hadisələrin inkişaf mərhələsində müəllif tarixi məqamlara istinad etmişdir. Beləliklə, sadə və rəvan dildə yazılan bu tarixi roman, çox təəssüf ki, hunları, ancaq güclü döyüş qabiliyyətinə malik barbar, Attilanı isə bu barbarları idarə edən qızıla, adam öldürməyə düşkün insan olaraq qələmə vermişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI;

1. [http://en.wikipedia.org/wiki/William_Dietrich_\(novelist\)](http://en.wikipedia.org/wiki/William_Dietrich_(novelist))
2. <http://williamdietrich.com/the-scourge-of-god-qa/>
3. Dietrich William. The Scourge of God. Harper Collins Publishers. New York, 2005, 334 p.
4. Nicat Əlisa. Mən Attilanı necə gördüm. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2009, 39 s.
5. Binyon Laurence. Attila a tragedy in four acts. World public library edition. Edinburg university press, 1907, 134p.
6. Natiq Adilov. İngilis-amerikan ədəbiyyatında hun türkləri. Bakı. 2018-ci il. 160 səh.

UOT: 398.9

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK ATALAR SÖZLƏRİNİN "ƏVVƏL-AXIR" VƏ YA "HƏRF ÜSTƏ" DAVRANIŞ FORMULLARI VƏ ONLARIN FUNKSIONAL-SEMANTİK STRUKTURU

XANKIŞI BƏXTİYAR oğlu MƏMMƏDOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı / Azərbaycan

kankishimamedov_53@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə bu günə qədər heç bir ədəbiyyatdarast gəlinməyən Azərbaycan və Türk atalar sözləri və məsəllərinin "əvvəl-axır" və ya "hərf üstə" davranış modellərindən və onların funksional-semantik strukturundan danışılır. Qeyd edilir ki, aşiq ədəbiyyatının çox geniş yayılmış növlərindən biri də "əvvəl-axır" şeir formasıdır. Belə şeirlər əsasən qoşma, təcnis, gəraylı, rübai, müxəmməs, bayatı, divani və s. janrlarda yazılmaqla, misralar hansı hərfə başlayırsa, həmin hərfə də bitir. Belə şeirlərə bəzən "hərf üstə" şeir də deyilir. Elə bir ciddi yasaq qoyulmasa da, əvvəl-axır şeirlər, adətən, samit səslər əsas götürülməklə qurulur. Amma sait səslərlə başlayan "əvvəl-axır" şeirlərə də rast gəlirik. Görəsən "əvvəl-axır" başqa folklor nümunələrinə, məsələn, atalar sözlərinə də aiddirmi? Araşdırmalar göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də Türk atalar sözlərində "əvvəl-axır"lar kifayət qədərdir. Bu da təbii ki, qədim türk-oğuz tayfalarının təkəkkür oblasının zənginliyinə, ideya-estetik qloballığına, onların bədii zövq sarıdan hədsiz zəngin olmalarına, eləcə də kosmik məşabına dəlalət edir. Onların öyrənilməsi zənnimizcə, folklorun tarixini öyrənmək, həm də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından, eləcə də atalar sözləri və məsəllərin areal sisteminin ümumi mənzərəsinin aydın təsvirini üçün həm maraqlı, həm də zəruridir. Sözsüz ki, bu da problemin aktuallığından xəbər verir. Qeyd edək ki, "dodaqdəyməz atalar sözləri" kimi, "əvvəl-axır atalar sözləri" termini də ilk olaraq bizim tərəfimizdən işlənir.

Açar sözlər: Folklor, Azərbaycan atalar sözləri və məsəlləri, Türk atalar sözləri və məsəlləri, "əvvəl-axır", funksional-semantik struktur.

THE BEHAVIOURAL PATTERNS OF "EVVEL-AHIR" OR "HARF USTE" IN AZERBAIJANI AND TURKISH PROVERBS AND THEIR FUNCTIONAL AND SEMANTIC STRUCTURE

ABSRTACT

The article deals with the patterns of Azerbaijani and Turkish proverbs and sayings in the form of "evvel-ahir" which are not found in any source so far. It is noted that one of the most widespread, rich and colourful types of ashug literature is the poetry in the form of "evvel-ahir (beginning-end). Mostly written as couplets, gərayli, rubai, mukhammas, bayatı, divani, etc., such poems end on the same letter with which they begin. Such poems are sometimes called "Herfuste" poems (letter by letter). M.Gasimli and M.Allahmanli note that although there is no such strict prohibition, such poems are usually built on consonantal sounds. But there are a lot of "beginning-end" verses that start with vowels. Does 'evvel-ahir' refer to other samples of folklore, for instance, to proverbs? The research shows that there are enough such examples in both Azerbaijani and Turkish proverbs. And this, of course, shows the richness of the ancient Turkic-Oguz tribes in the field of thought, ideological and aesthetic globalism, and their immeasurable richness of artistic taste and cosmic scale. We believe that their study is both interesting and necessary, not only to study the history of folklore, but also to study the beauty of our language and our language in terms of preserving the created spiritual treasure, and to get a clear picture of the proverbs and proverbs as a whole. This of course demonstrates the relevance of the work. Note that we use the term "evvel-ahir proverbs" as well as "dudakdegmez proverbs" for the first time. **Key words:** folklore, Azerbaijani proverbs and parables, Turkish proverbs and parables, "evvel-ahir", functional-semantic structure.

Göründüyü kimi bu şeir də "i" saiti ilə başlayıb, həmin saitin əvvəlində bitir. Yeri gəlmişkən, bu cür şeirlər müəyyən hərflərin üstündə qurulduğundan, onlara bəzən "hərflərdə" şeirdə deyilir (3, 288).

"Əvvəl-axır" şeirlərinin ən gözəl nümunələrinə Aşıq Ələsgərin, Aşıq Valehin, Xəstə Qasımın, Molla Cümənin, Hüseyn Şəmkiyənin, Növrəs İmanın, Hüseyn Bozalqanlının, Mikayıl Azaflının, Aşıq Şəmşirin, Şamil Dəlidağın, Mürvət Qədim oğlunun və başqa şairlərin yaradıcılığında rast gəlirik. Belə şeirlərin sadə havalarının müşayiəti ilə oxunması qadağa olmasa da, ən çox aşıq məclislərində deklamativ şəkildə deyilir.

Bəs görəsən, "əvvəl-axır" başqa folklor nümunələrinə, məsələn, atalar sözlərinə də aiddirmi? Axı atalar sözlərinin özləri də qısa şeir nümunələridir. Bu bərdə mərhum folklorşünas Paşa Əfəndiyev yazır: "Atalar sözü və məsələlərin əksər hissəsi nəzm şəklindədir. Bunlar müxtəlif hecalı gözəl, təsirli, bədii cəhətdən kamil parçalardır. Başqa sözlə şeir nümunələridir (3, 142).

Araşdırmalarımız göstərir ki, həm Azərbaycan, həm də Türk atalar sözlərində, eləcə də digər folklor örnəklərində "əvvəl-axır"lar kifayət qədərdir. Bir deyil, beş deyil. Təbii ki, bu da qədim türk-oğuz tayfalarının təfəkkür oblastının zənginliyində, ideya-estetik qloballığına, eləcə də kosmik məqamına dəlalət edir. Bir də bu, zənnimizcə Şərqi Göytürk Xaqanlığının xaqanı Bilgə Kağan demiş, ulularımızın nə qədər ruhlu, bədii zövq sarıdan hədsiz zəngin olmalarından, bir sözlə, onların əlmi Vərəxdə, yəni ruhların topladığı səma məkanında qərar tutmalarından xəbər verir. Onların öyrənilməsi sahəsində tədqiqatların davam etdirilməsi isə çox vacibdir. Zənnimizcə, bu həm də folklorun tarixini öyrənmək, həm də dilimizin gözəlliyinin və dilimizdə yaranan mənəvi xəzinənin qorunması baxımından maraqlıdır. Sözsüz ki, bu da problemin aktuallığından xəbər verir. Məqalədə ilk dəfə olaraq heç bir mənbədə rast gəlinməyən "əvvəl-axır" Azərbaycan və Türk atalar sözlərindən bəhs edilir. Onu da qeyd edək ki, "dodaq dəyməz atalar sözləri" kimi (6, 145-162), "əvvəl-axır atalar sözləri" termini də ilk olaraq bizim tərəfimizdən işlənir.

Tədqiqata minə yaxın Azərbaycan atalar sözləri (4) cəlb edilmiş və onlardan iki yüz əllidən çoxunun "əvvəl-axır" olması məlum olmuşdur. "A" hərfləri ilə başlayıb "a" hərfləri ilə bitən atalar sözləri daha çox diqqəti cəlb edir. Onların sayı səksən birdir. Əlbəttə, bu sayın daha çox olması mümkündür. Aşağıda həmin atalar sözlərindən nümunələr verilmişdir.

"A" hərfləri ilə başlayıb "a" hərfləri ilə bitən atalar sözləri (səksən bir):

Abdaldan paşa olmaz, taxtadan maşa;

Abır harda, çörək orda; Abırsızdan abırını saxla; Ac hara, paxaç hara;

Ac saxla, yalavacsaxla, yaxşısaxla;

Acanda çobana yetiş, yorulanda sarbana;

Adam ağına, ölkə insanlarına; Adamın dəlisi daşa güc eylər, öküzün dəlisi - başa; Adımı güvəc qoy, ocaq üstə qoyma; Ağevigörəndə qara eviyaddan çıxartma; Ağgün hara gedirsən? Ağarmağa. Qaragün hara gedirsən? Qaralmağa;

Ağa ağ deyiblər, qarayaqara;

Ağa-ağ girdib ağa, bir quş tutdu, o da qurbağa;

Ağa gətirər navala, xanım tökər çuvala; Ağac başında qora, bilmədim düşdümtora;

Ağac sınında baltalı da gələr, baltasız da; Ağacı xilanda baltalı da gələr, baltasız da;

Ağacdan təndir, girdudan övliya; Ağacın yemişini ye, qabuğunu soyma;

Ağalıqverimlədir, igidlikvurumla;

Ağaş yıxılmasın, baltalı da yüyürür, baltasız da; Ağillınız Xıdır ağa, barmağın saldı bardağa; Ağır ayax başa dəyər, yüngül ayax daşa; Ağırlıq qızıl qala, yüngüllük başa bəla; Ağız buladın harama - kəşkülü doldur qalama; Ağla halıma, ağılyım halına; Ağladan yanında otur, güldürən yanında oturma; Ağladanın yanınca get, vacibin dalınca;

Ağzım nə yeyif ki, üzüm nə utana; Ağrımayan başma dəsmal bağlama;

Ağrısız başa saqqız yapışdırma;

Ağzımı bir aş yandırsın ki, aş ola, başımı bir daş yarsın ki, daş ola; Ağzını ətə öyrətmə, altını ata; Axar suya dayanma, hər deyilənə inanma;

Al - utanma, ver - qorxma; Al qapıda, sat qapıda; Alimin yanında dilini saxla;

Alış-veriş misqalla, dostluq - xalvarla; Allah dərdi çəkənə verər, ağını yalayana; Allah verməz quluna, qalar vuruna-vuruna; Allahsız yerdə otur, böyüksüz yerdə oturma; Alma saruyı, satma saruyı, məgər tavarun qulanı ola; Almadığın heyvanın quyruğundan tutma; Alplar birlə uruşma, begler birlə turuşma;

Anavı alanın yanında dur, balta çalanın yanında durma; Anlayana qul ol, anlamayana ağa da olma; Araq adamı ardan da qoyar, yardan da; Araz axır, gözün baxır, mən aldadacam, sən allanma; Arı yeyib, namusu atıb dalına;

Arıq hara, qoruq hara;

Armud ağzıma, sapı Savalana; Arpa əkən arpa biçər, buğda əkən buğda; Arvad aldın bir bəla, ondan oldu bir bala, bələdi bəla;

Arvad almamış, övlad arzulama; Arvad malı alcaq qapıdı, bir girəndə alınma dəyər, bir çıxanda; Arvaddan vəfa, zəhərdən şəfa; Arvadı gözəl, atı yorğa ilə yoldaş olma; Arvadın biri - əla, ikisi - bəla; Arvadın pisdi, boşa; Arvadın yediyi geydiyi kimi olsa, vay kişinin halına; Arvat qohumu ocax başında, kişi qohumu çaxçax başında; Arzu geniş, ömür qısa; Aş bişirənə, iş bacarana; Aşığı toyda, molluyu vayda; Aşığın sazı boynunda, sözü boğazında; Aşna-aşna, çıxdı ocaq başına; At atı ya tövlədə tanıyar, ya da yolda; At qaçarda, quş uçarda; At yerinə eşək bağlama; Ata evində ögey ana, ər evində - qaynana; Atı arpasıyla talaşdurma; Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula; Atına binüp atın arayanlardan olma; Axırı fəna olacaq işi heç başlama; Axşamın işini sabaha qoyma; Axtaran mövlasını da tapar, bəlasını da; Ayda ildə bir tamaşa, onda da göz qamaşa; Ayıdan qaçıb donuza uğrama; Ayran duru, çörək quru, ağız yara, qanın qara; Ayran içməyə gəlmisən, yoxsa ara açmağa?! Az ver, çox yalvar, çox ver yalvarma! Aza dedilər: - hara gedirsən? Dedi: - Çoxun yanına.

"B" hərfi ilə başlayıb, sonu da "b" hərfi ilə bitən atalar sözləri (dörd):

Bağ satıb, dağ alıb; Baqqal, qəssab - hər ikisi bir hesab; Başın tükü ayağına salama gəlib; Biğ saqqaldan qabaq çıxıb.

"C" hərfi ilə başlayıb, sonu da "c" hərfi ilə bitən atalar sözləri (bir):

Camışola, qamışola, ondanyeməmişola.

"Ç" hərfi ilə başlayıb, sonu da "ç" hərfi ilə bitən atalar sözləri (bir):

Çörək boğazında qaldı - su iç, su boğazında qaldı - yağ iç, yağ boğazında qaldı - kəfəni biç.

"D" hərflə ilə başlayıb, sonu da "d" hərflə ilə bitən atalar sözləri (iki):

Dava üçün bir qazı, isbat üçün on şahid; Dilini tut, divanı ud.

"E" hərflə ilə başlayıb, sonu da "e" hərflə ilə bitən atalar sözləri (bir):

El malına göz tikmə, özün qazan, özün ye.

"Ə" hərflə ilə başlayıb, sonu da "ə" hərflə ilə sona çatan atalar sözləri (iyirmi dörd):

Əbləh odu, dünya üçün qəm yeyər: Tanrı bilir - Kim qazana, kim yeyər; Əcəl gəldi, baş ağrısı bədənə; Əgin geydüyün istəmə, boğaz yedüyün istə; Əgri otur, toğru söylə; Əkmə bitməyən yerdə, can ver itməyən yerdə; Ələ də yetir, əlləzə də; Əl-ələ, könül həqqə; Əli iynəli gündə təzə, əli iynəsiz ildə təzə; Əlidən də olduq, Vəlidən də; Əlin əldə, qəlbin əldə; Əlin ilə qoymadığın şeyə dəymə; Əlin vurub dizinə, indi gəlib özünə; Əlindən gəlməyəni dilinə də gətirmə;

Əlləşən güləşənə verir, güləşən əlləşənə; Əlli əlli üstə, bu da bir əlli üstə! Əməli-saleh olan çatar mətləbə; Əmiyə qalan gəmirə qalar, dayıya qalan dəmirə; Ənliliklə sürmə çox olanda qaşa da yaxarlar, gözə də; Əqlini eşşək əqlinə verərsən, çəkər arpa zəmisinə; Ər çöldə olsun, çörəyi evdə; Ər də düşər qərə bəxtə, övrət də düşər qərə bəxtə; Ər hümməti ilə, quş qanadı ilə; Ərə güvənmə, çöpə söykənmə; Əşədi nədi, əlac nə.

"İ" hərflə ilə başlayıb, sonu da "i" hərflə ilə bitən atalar sözləri (otuz):

İbadətdən səxavət irəlidi; İblis ilə molların sirri birdi; İçim özümü yandırır, eşigim özgəni; İgidin qılıncı, müəllimin qələmi; İki gözü var idi, birini də borc elədi; İki kişiyyə bir kələçi; İki su bir xörəyin yerindədi; İlanın dili, dəvənin kini; İlətdüyünə yayan yürüdi; İlqarından dönən namərddi; İlxıcının qazancı havayı minməkdədi; İmam əzizdi, qara pul imamdan da əzizdi; İnsan daşdan bərk, güldən zəifdi; İnsan məxluqatın əşrəfidədi; İnsanın qudurmuşu, itin qudurmuşunna bətərdi; İnsanın zilləti də, izzəti də öz əlindədi; İrz puldan qiymətli; İş bacaranın, aş yeyənindədi; İş görünədi; İş insanın cövhəridi; İş düşəndə arar məni, aş bişəndə qovar məni; İşlə nökr kimi, ye ağa kimi; İt araba kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidi; İt azıydı, biri də gəmiyənin keşdi; İt də getdi, ip də getdi; İt getdi, ipi də getdi; İt nə qanır, qayğanax nədi? İtə didilər: gündə neçə kərə döğülürsən? Didi: köpək oğlu-na rast gəlməknəndi; İtin dişi, donuzun dərisi; İtin peşəsi hürməkdədi; İtin qulağını kəssən, beşi deyər uzundu, beşi deyər gödəkdədi; İynən də itəndə gözüün itikçidi.

"K" hərflə ilə başlayıb, sonu da "k" hərflə ilə bitən atalar sözləri (on):

Karsaz pərvərdigarı bilmək gərək; Kasıbın malı başının altında gərək; Kiçiyin kiçik yeri var, böyüyün böyük; Kimə əmək, kimə yemək; Kimiyə bir eşşək, kimyə min köşək; Kimsənin kimsəsi gərək; Kişinin alını açıq gərək; Kişiyə əvvəl can gərək, andan cahən gərək; Kor at üçün kor nəlbəndi gərək; Kosaya lağ eyləyənin top qara saqqalı gərək.

"Q" hərflə ilə başlayıb, sonu da "q" hərflə ilə bitən atalar sözləri (üç):

Qarılıqda yorğalıq; Qaz vur qazan doldur, sərçədən nə olacaq; Qurd balası qurd olar, eşşək balası qoduq.

"L" hərflə ilə başlayıb, sonu da "l" hərflə ilə bitən atalar sözləri (bir):

Ləyaqət ağıldadı, əsil-nəsəbdə deyil.

"M" hərflə ilə başlayıb, sonu da "m" hərflə ilə bitən atalar sözləri (on):

Marala buynuzu qənim; Martın gözünə barmağım, yaza çıxdı oğlağım; Mən belə qarğa görməmişəm, qarğada yorğa görməmişəm; Mən gəlmişəm aş bişirəm, aş çəkəm, gəlməmişəm yetim- yesirə baş çəkəm; Mən qurt isəm, alaram, mən çobanam, vermərəm; Mən yatım, yaman keşsin, yaman yatsın, mən keçim; Məni aparın suya Araz deyərəm; Mərəkədə ərim ola, təndirdə əppəyim; Molla Nəsrəddinə dedilər, örkənini ver, dedi, üstə darı səpmişəm; Molladan adam olmaz, palıddan badam.

"N" hərfi ilə başlayıb, sonu da "n" hərfi ilə sona çatan atalar sözləri (iyirmi üç):

Nadanlıx nəsilnən, insanlıx əsilnən; Namə yazmaq asandı, yetirmək çətin; Namərd namərddən kəsər, Allah da hər ikisindən; Namərdi bir gördün, bir də görsən namərdсэн; Namərdi qova-qova mərd eylərsən; Nanəcibə salam verərsən, deyər: - "Qorxdu məndən"; Naxıra gedirəm - çoban olmaz, axura gedirəm - saman; Nə belə vəslin olaydı, nə elə hicranın; Nə çiy ye, nə qarnın aqrısın; Nə əkərsən, onu biçərsən; Nə ərəbin üzün gör, nə şamın şəkərin; Nə ikən yavuz ol kim, asılasan, nə ikən yavaş ol kim, basılasan; Nə ilə ölərsən, onunla da ölçülərsən; Nə kor bazara varsın, nə bazar korsuz qalsın; Nə ölən var, nə görüna gömən; Nə olsa olsun, Kür keçmək içində olsun; Nə qoyun oluf otdan doydum, nə quzu oluf süddən; Nə titrərsən əllərim, verincə almazsan; Nə titrərsən əllərim, verməyincə ala bilməzsən; Nə vaxt tülkü olsan, çarığımı çəynərsən; Nərdübanı tam üstinə çəkmə, aqibət sarqup enərsən; Nəsihət əjdi, meyvəsi şirin; Niyə dənizə girirsən ki, sonra da xilas olmaq üçün Allaha yalvarasan.

"R" hərfi ilə başlayıb, sonu da "r" hərfi ilə bitən atalar sözləri (on dörd):

Rəncbərin öküzü semüz olur, amma öküzü semüz olsa, kəndüsi arıq olur; Rəşbərin qırx ildə tapmadığını tacir qırx gündə tapar; Rig bağlamaq - düşmən qazanmaqdır; Rişxəndlik aqlın zəifliyindən doğar; Rizq artmaz, möhnət artar; Rum övrəti tatlı olur; Rüşvayçılıq ömürdən uzun olur; Rüşvət iş qayırandır; Rüşvət qapıdan girərsə, iman bacadan çıxar; Ruzi həllacbazarda gəzir; Ruzigar əsicək düz əsər; Ruzigar intiqam evidür; Ruzisi gələn zaman köpəyi yuxu tutar; Rzasuz loğma boğazda qalır.

"T" hərfi ilə başlayıb, sonu da "t" hərfi ilə bitən atalar sözləri (iki):

Tərəkəmə özünü Koroğlu bilər, eşşəyini Qırat; Təzə bəydən köhnə bəyə bir xələt.

"U" hərfi ilə başlayıb, sonu da "u" hərfi ilə bitən atalar sözləri (iki):

Üz döndü, göz döndü; Üz ürəyin güzgüsüdür.

"Y" hərfi ilə başlayıb, sonu da "y" hərfi ilə bitən atalar sözləri (bir):

Yaxşı arvad ərini bəy eylər, yaman arvad - zay.

"Z" hərfi ilə başlayıb, sonu da "z" hərfi ilə bitən atalar sözləri (iyirmi yeddi):

Zalımın zülmü yadında qalmaz; Zalımın hünəri olmaz; Zaman bir nəhrdi, axar, durmaz; Zaman pul deyil, onu qaytarmaq olmaz; Zaman zamana uymaz; Zəhəri göz görə yemək olmaz; Zəhmət çəkməyən rahat görməz; Zəhmət olan yerdə qeybət olmaz; Zəhmətsiz iş olmaz; Zəncini yumaqla ağarmaz; Zər ilə olan, zor ilə olmaz; Zərər görməyən xeyir görə bilməz; Zərlə gözəllik almaq olmaz; Zəxirəsin fikr eyləyən peşimanlıq çəkməz; Zimistan çəkməyən bülbül, baharın qədrini bilməz; Zıncırovlu dəvə itməz; Zibildən təpə olmaz; Zor gözəllik yaratmaz; Zor ilə gözəllik olmaz; Zora dağlar dayanmaz; Zorən təbib olmaz; Zorla açılan gülün ətri olmaz; Zorla gedən köpək qoyuna fayda verməz; Zorla iş görmək olmaz; Zülm yerdə qalmaz; Zülmün axırı olmaz; Zülmün bünyadı olmaz.

Beş yüzə yaxın Türk atalar sözləri tədqiqata cəlb olunmuş, onlardan yüzə yaxın "əvvəl-axır" müəyyən edilmişdir. Belə ki, "A" hərfi ilə başlayıb, sonu da "a" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı iyirmi, "Z" hərfi ilə başlayıb, sonu da "z" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı on altı, "K" və "R" hərfi ilə başlayıb, sonu da "k" və "r" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı on iki, "İ" hərfi ilə başlayıb, sonu da "i" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı doqquz, "N" hərfi ilə başlayıb, sonu da "n" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı səkkiz, "E" hərfi ilə başlayıb, sonu da "e" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı yeddi, "M" hərfi ilə başlayıb, sonu da "m" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı dörd, "Ş", "T" və "Ü" hərfi ilə başlayıb, sonu da "ş", "t" və "ü" hərfi ilə bitən atalar sözlərinin sayı bir olmuşdur:

"A" hərfi ilə başlayıb, sonu da "a" hərfi ilə bitən atalar sözləri (iyirmi):

Acemi nalbant kah nalına vurur kah mihına;

Adamın kötüsü olmaz, meğər ki zöğürt ola; Arslan postunda, gönül dostunda; Arslan yatağında, yiğit çağında;

Akçesi ak olanın bakma yüzün karasına; Aklına geleni yapma, her ağacı taşlama;

Akıl düşər mi düştüğü zindana bir daha; Akıl hocası kesildi başımıza; Akil isen açma sırrın dostuna, dostunun da dostu vardır, o da söyler dostuna; Akıl olmayınca başta ne kuru da biter ne yaş da; Akıldan hariç iş tutma;

Akşamın işini sabaha bırakma; Alçaktan uçan yükseke konar, yüksekte uçan alçaka; Allah bana, ben de sana; Altını sarrafa sor, cevheri kuyumcuya; Amasya'nın bardağı, biri olmazsa bir daha; Arayan mevlasını da bulur, belasını da; Arif isen bir gül yeter koklamaya, nadan (cahil) isen gir bahçeyi yıkmaya; At minip ad ara;

Ata binersen allahı, attan inersen atı unutma.

"E" hərfi ilə başlayıb, sonu da "e" hərfi ilə bitən atalar sözləri (yeddi):

Ecel geldi cihana, baş ağrısı bahane;

Eğlence kuru kestane; Eğri ağaca "yayım" deme, her gördüğüne "dayım" deme;

Eğri otur; doğru söyle;

Eldeki fırsatı kaçıрма, bir daha geçmez ele;

Ermeniden dönme sonradan görme;

Evvel düşün, sonra söyle.

"İ" hərfi ilə başlayıb, sonu da "i" hərfi ilə bitən atalar sözləri (doqquz):

İç oğlan çavuşu kıyafetli;

İçi beni yakar, dışı eli;

İki iş bir olmaz, ayrı ayrı düşünmeli;

İpeunserdi;

İpucuverdi;

İşiştengeçti;

İşiçocukoyuncağınaçevirdi;

İşte geldik gidiyoruz şen olası halep şehri;

İt dişi, domuz derisi.

"K" hərfi ilə başlayıb, sonu da "k" hərfi ilə bitən atalar sözləri (on iki):

Kaçmaktan kovmaya meydan yok; Kar gibi ak, süt gibi pak;

Karhelvasıgibilezzetiyok;

Kara gözündediğigibisendanebak;

Kara kıştaküpegirecek;

Kav, sere septigibidelildeşik;

Kayseriliyeşekboyamasıöğretmek;

Kedigibiyakındadamaçkacak;

Kelamdanevvelselamgerek;

Kırk serçedenbirbörek;

Kırkındansonraöğrenip, seksenindesazçalacak;

Kurtlaortakolantilkininhissesiyağağırsaktıratırnak.

"M" hərfi ilə başlayıb, sonu da "m" hərfi ilə bitən atalar sözləri (dörd):

Mal benimdeğil mi denizeatarım; Mal, insanızenginetmez, idarelazım;

Malkarakeşan hoppalapaşam; Mazi ma mazi, geleceğebakalım.

"N" hərfi ilə başlayıb, sonu da "n" hərfi ilə bitən atalar sözləri (səkkiz):

Naçizdenkendinisakın;

Ne alandanım, ne satandan;

Ne dost belli ne düşman;

Ne ekersinonubiçersin.

Ne gelenvar ne giden;

Ne yardangeçer, ne serden;

Nelergeldinelergeçtifelekten, duyulmadıdevegeçtielekten;

Niyetimçok, heleçiksınRamazan.

"R" hərfi ilə başlayıb, sonu da "r" hərfi ilə bitən atalar sözləri (on iki):

Rağbet elbette yeniye olur;

Rağbet güzel ile zenginedir;

Rahat döşekte ölmekten, düşman karşısında şehit olmak ihsandır;

Rahatisteyensağır, kör, dilsizolmalıdır;

Rahatyaşayan, rahatsızolur;

RefikiniyiiseBağdat'agidilir;

Refikiniyisiyleuzunyolyoktur;
Rüyailehülyaolmasazögürtlerincanısıkılır;
Rüya, boşgezenlerinsermayesidir;
Rüzgara tüküren kendi yüzüne tükürür;
Rüzgarın önüne düşən yanılır;
Rüzgarın önüne düşmeyen adam yorulur.

"Ş", "T" və "U" hərfləri ilə başlayıb, sonu da "ş", "t" və "u" hərfləri ilə bitən atalar sözləri (bir+bir+bir):

Şeyh müridinə mum makası ok demiş;
Taban tabana zıt;
Üstünə at sürdü.

"Z" hərfləri ilə başlayıb, sonu da "z" hərfləri ilə bitən atalar sözləri (on altı):

Zabıttan korkmayan, mevladan korkmaz; Zahiri, batınına uymaz;
Zahmetsiz bal yenmez;
Zahmetsiz bir şey olmaz;
Zaman, zamana uymaz;
Zamanehacısı adama armağan vermez;
Zarardankorkankaredemez;
Zehirdenşifakahpedenvefagelmez;
Zencyüzüyıkamaklaağarmaz;
Zevki himarına değmez;
Zeyd için ömrü hitap olmaz;
Zeyrekte başka yokuş, serçeden başka kuş bilmez;
Zor ile güzellik olmaz;
Zorileköpek çuvalagirmez;
Zoradağlar dayanmaz;
Zurnada peşrev olmaz.

Beləliklə, milli varlığımızın bütün identifikativ göstəricilərini özündə şifrələyən düşüncə sistemimizin, bu sistemin varlığının ilahi potensiyasının bəşəri-insani koda sublimasiya olunmuş gücünü nişan verən folklorumuzun tərkib hissəsi olan yeni bir modelin - "əvvəl-axır" formalı atalar sözləri və məsəlləri ehtiva edən nümunələrin çoxçeşidli olmasının şahidi oluruq. Əslində bunların mahiyyətini bəlkə də "milli özünü kəşf" yaxud yeni əqli-mənəvi diskurs və ya yeni düşüncə paradigması kimi də səciyyələndirmək olar. Əslində bu yeni "kəşf", yaxud yeni dünya elə bizim öz dünyamız, yaddaşımızın, düşüncəmizin dərinliklərində zaman-zaman gəzdirdiyimiz, sevə-sevə əzizlədiyimiz, lakin yeni zamanın kosmik ritmi və aurasının təsiri altında az qala

unudacağımız, amma heç bir zaman unutmadığımız milli, mədəni, etnik, kimlik və müdriklik fəlsəfəmiz, etnopsixoloji varlığımız və intellektual-stixial potensiyamızdır. Sözsüz ki, bütün bu deyilənlərin nüvəsində ulularımızın qələmə almaq mümkün olmayan zövqü, onların ölməz və zəngin əbədiyaşar ruhu durur. Əslində, bu həm də müasir düşüncə paradigmasından yanaşanda folklorun milli varlığın ayrılmaz proyeksiyası statusunda olması anlamına da gəlir. Zənnimizcə, "dodaqdəyməz atalar sözləri" kimi, "əvvəl-axır atalar sözləri"nin də sözün həqiqi mənasında folklorşünaslığımız üçün yeni bir hadisə, yeni bir yanaşma modeli, etnik varlığımızı yaşadan yeni bir model olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki, ədəbiyyatda ilk dəfə tərəfimizdən işlənən "dodaqdəyməz atalar sözləri" kimi, "əvvəl-axır atalar sözləri" termini də məhz həmin dünyadan xəbər verir. Güman edirik ki, gerçəkliyin bir çox qanunauyğunluğunu özündə modelləşdirən bu "əvvəl-axır" formullar həm Azərbaycan, həm də Türk etnokulturoloji düşüncə sisteminin mahiyyətini və beləliklə, dünyanın fenomenoloji idrakla müəyyənləşən qanunlarını doğru və düzgün təsəvvür və dərk etmək baxımından da diqqəti cəlb edir. Bu baxımdanictimai şüur sisteminin paralel layı, milli düşüncəmizin tükənməz güc qaynağı və potensial-milli enerjimizin kinetikləşmə şifrəsi hesab edilən folklorumuzda yeni-yeni tədqiqatların aparılması, olanların insan şüurunun tarixi inkişaf dinamikası müstəvisində bir bütöv kimi ortaya gətirilməsi dünənin olduğu kimi, bu günün və həm də sabahın, başqa sözlə reallığın tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 220 səh.
2. Şamil Dəlidağ. Dodaqdəyməzlər. Bakı, 1998, 180 səh.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 600 səh. 4. Atalar sözləri. Tərtib edən və ön sözün müəllifi M. Yaqubqızı. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh. 5. Türk atalar sözləri. 6. Memmedov Xankişi. Azərbaycan ve türkce dudak degmez atasözlerinin işlevsel-anlamsal yapısı. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 1: 145-162.

UOT: 37(094)

SOCIO-PEDAGOGICAL SUPPORT OF THE LEARNING PROCESS AS A MEANS OF EDUCATOR-CHILD COMMUNICATION

PARVANA KARIMOVA

Baku Engineering University

pkarimova@beu.edu.az

ABSTRACT

The educator-teacher must be able to identify the identity and potential of young children. These are reflected in the ability to take into account the age and psychological characteristics and individual abilities of children in the educational process.

The educator-teacher must organize the children in the group room, guide them, be able to direct them to various activities, encourage self-education. The educator-teacher must develop communication and organizational skills. An educator who wants to communicate and cooperate with children must be a person with a broad outlook and a high intellectual level.

Educators communicate with children sincerely because they love their profession, take responsibility for their profession and have professional qualities.

The pedagogical communication between the educator-teacher and the children is a system of interaction used to influence them educationally.

Key words: educator-teacher, children, education, pedagogy, activities.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА КАК СРЕДСТВО ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКОГО ОБЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Педагог должен уметь выявлять личность и потенциал детей раннего возраста. Они отражаются в умении учитывать возрастно-психологические особенности и индивидуальные возможности детей в образовательном процессе.

Воспитатель-педагог должен организовывать детей в групповой комнате, направлять их, уметь направлять на различные виды деятельности, поощрять самообразование. Воспитатель-педагог должен развивать коммуникативные и организаторские способности. Воспитатель, желающий общаться и сотрудничать с детьми, должен быть человеком широкого кругозора и высокого интеллектуального уровня.

Воспитатели искренне общаются с детьми, потому что любят свою профессию, берут на себя ответственность за свою профессию и обладают профессиональными качествами.

Педагогическое общение воспитателя-педагога с детьми представляет собой систему взаимодействия, используемую для воспитательного воздействия на них.

Ключевые слова: воспитатель-педагог, дети, воспитание, педагогика, деятельность.

TƏLİM PROSESİNİN SOSIAL-PEDAQOJİ CƏHƏTDƏN TƏMİN OLUNMASI TƏRBIYƏÇİ-UŞAQ ÜNSİYYƏTİNİN VASİTƏSİ KİMİ

XÜLASƏ

Təribəçi-müəllim kiçik yaşlı uşaqların şəxsiyyətini, potensial imkanlarını, müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Bunlar təlim-təribə prosesində uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərini, fərdi qabiliyyətlərini nəzərə almaq qabiliyyətində özünü göstərir.

Təribəçi-müəllim uşaqları qrup otağında təşkil etməli, onlara rəhbərlik etməli, onları müxtəlif fəaliyyətlərə düzgün istiqamətləndirməyi bacarmalı, özünü təribəyə həvəsləndirməlidir. Təribəçi-müəllimdə ünsiyyət və təşkilatçılıq bacarıqları formalaşmalıdır. Uşaqlarla səmimi ünsiyyət qurmaq və onunla əməkdaşlıq etmək istəyən təribəçi-müəllim geniş dünya görüşünə, yüksək intellektual səviyyəyə malik olan insan olmalıdır. Təribəçi-müəllimlərin uşaqlarla səmimi ünsiyyət qurması onların peşələrini sevməsi, öz peşələrinə məsuliyyətlə yanaşması və onların peşə keyfiyyətlərinə malik olması sayəsində mümkün olur. Təribəçi-müəllim ilə uşaqlar arasında baş verən pedaqoji ünsiyyət onlara təribəvi təsir göstərmək məqsədi ilə istifadə olunan qarşılıqlı fəaliyyət sistemidir.

Açar sözlər: təribəçi-müəllim, uşaqlar, təhsil, pedaqogika, fəaliyyət.

It is the result of a well-established pedagogical communication between the educator and the child, which allows to create an effective environment in the team in the formation of a person with social skills. One of the main responsibilities of an educator is to guide children correctly, to know and meet the child's needs. When communicating with children, they need guidance. The process of proper organization of pedagogical communication reflects all the features of the educator-child cooperation.

Research shows that the exchange of information between the educator and the child, the process of interaction and the understanding of the educator and the child in the process of communication are closely linked.

The educator should create a social, emotional and educational environment in the kindergarten, taking into account the age and psychological characteristics of children, their level of understanding and development.

The created environment plays an important role in the socialization of children and in the lives of preschool children. First, the kindergarten is full of many things. The child gets acquainted with the world around him and plunges deeper into it, and with the help of educators learns the laws of this world. The social environment in kindergarten not only ensures the process of socialization through the upbringing of children, but also helps to reveal their individuality. The kindergarten environment helps to realize the full range of the child's choices to increase social awareness. Effectiveness depends on the child's natural interest on the one hand, and the psychological and pedagogical methods and techniques chosen by the educator on the other.

Let's look at the issues needed to activate social cognition in children:

1. To understand the essence of events and space;
2. Interact with adults;
3. Identify the social roles of the situation.

The location of a preschool child encourages him to master social norms in speech and behavior. In this case, the correct behavior of children does not violate the norms of the space. But in an unfamiliar place, children make mistakes. Children either communicate or avoid communication in difficult situations, behave difficultly, and attract attention with gestures, words, actions, and facial expressions. In this situation, the pedagogical methods and techniques used by the educator-teacher come to his aid.

The first method is to accept the children in the group, to meet them correctly by the tutor. The second method is to organize communication games.

For example, it is advisable to use the game "Touch Telegraph". The form of working with couples is used. Two children stand in a circle. Two children looking at each other play the role of "transmitter" and "receiver". In the game, the "Transmitter" starts the game by sending a message to the "receiver" and at the same time shaking the left hand of the child to his right and the right hand of the other child. After receiving a pulse, the "recipient" says: "I received the telegram. The one who delivers the message faster and more accurately wins.

The third method is the "Observation" game: the driver is selected for making a sound, exits the door. The children choose a child to whom the driver will ask five questions. If the player is guessed correctly, then he will drive, or a new driver is selected by counting rhyme.

"Who's behind whom?" Let's get acquainted with the game: The driver looks at the children's column and remembers how they were built. The leader turns away and calls the children's construction rules. You can complicate the game by calling the children dressed. You can reinstall the children and ask the driver to turn around and restore the old system.

During the pedagogical influence obtained by choosing a place, the child feels distance while interacting with a partner, masters the space of communication and interaction, demonstrates the nature of emotional intimacy and mutual interest, which provides ways of his social perception and positive relationships with partners. The event has already taken place and will never be repeated with photographic accuracy. It is impossible to repeat all the events that took place in certain situations. However, the psychological situation can stimulate the development of a person's cognitive and emotional sphere, can affect the formation of arbitrariness of mental processes. Preschoolers already understand the essence and meaning of many events and are able to recreate the scene. A professional educator-teacher helps children to experience the truth of mastering the world, to build relationships with other people inside.

In this sense, to create a situation in the group room, it is necessary to pay attention to the technology of pedagogical activity:

- Pedagogical analysis of the incident;
- Potential opportunities of children and the impact of the event;
- To emphasize the points of the incident that may affect the child.
- Neutralization of negative effects;
- To stimulate the child's reflective attitude to what is happening.

The educator-teacher must skillfully use pedagogical tact when communicating with children and parents. In different situations, it is important for the educator to be able to choose the right means of pedagogical influence. In all cases, the educator-teacher's behavioral tactic is to be able to anticipate the consequences of this tactic. It also depends on the personal qualities of the educator, his broad outlook, intellectual level and professionalism. In pedagogical tact, the teacher must act accurately, the words, behavior and methods used by the educator-teacher are of great importance. Excessive size when working with children can lead to co-occurrence.

By respecting children and treating them with sincerity, the educator demonstrates his ability to show respect to children. Therefore, pedagogical tact is a quality that depends on the level of professionalism of the educator-teacher's morality, will and culture. Here, the educator-teacher's attentiveness, fairness, correct assessment of events, and objective decision-making play an important role.

The educator-teacher uses pedagogical tact in the classroom, in extracurricular activities, in free time. Pedagogical tact is gained along with pedagogical skills. This also happens as a result of the educator-teacher's work on himself, and is improved and formed.

The tutor-teacher's tact is needed at all stages of the lesson. Let's take a look at the tutor's lesson in the middle group:

Topic: "Domestic and wild birds".

Purpose:

- The house is called a wild bird.
- The house distinguishes wild birds by their characteristics.

- The house tells the story of wild birds.

Method of work: mental attack, discussion, questions.

Form of work: group work, team work.

Visual aids: A table with a picture of a bird (the first row depicts domestic birds, the second row depicts wild birds). Picture cards with these birds, projector, DVD.

The process of the lesson

I stage. Actualization or motivation:

T: -Children, what's in the box on the table?

Children give different answers. This time the tutor asks them various questions.

-Which birds do you know? What birds can you name outside? Can they be kept at home? (children's answer).

Phase II. Perception stage: What can these birds be called?

After receiving the answer, the educator draws the children's attention to the birds depicted in the table and asks:

T - Guys, what is described in the table?

C - Birds.

T - Name the birds in the first row.

C - Chicken, rooster, turkey, duck, goose.

T - How can you call them in one word?

C - Poultry.

T - Why are they called poultry?

C - Because they keep them in the yard and give them grain.

T - What other poultry do you know?

C - Crow, eagle, crane, gull.

After receiving the answer, the educator asks the children questions about the birds depicted in all three rows, where they live, what they eat, and how they benefit people. Children who are active, answer questions correctly, and communicate their ideas correctly are rewarded.

Sports minute.

Phase III. Thinking phase.

The tutor divides the children into groups and gives them the following tasks:

Children are divided into three groups and perform the following game-task.

Then the educator lays out a mix of picture cards depicting domestic birds (chicken, rooster, turkey, duck, goose), wild birds (crow, eagle, crane, gull). He puts two boxes with a picture of a crow and a duck on them. According to the rules of the game, the invited child must find out which group the bird depicted on the box belongs to and put the picture-cards belonging to that

group in the appropriate box. The game starts at the signal of the tutor. The children take turns completing the task. The tutor asks them questions:

T: - Why did you put an eagle, a crane and a seagull in a box with a picture of a crow?

C: - Because they are wild birds.

T: - Why are they called wild birds?

C: - Because they live outside.

T: - Can I put a picture of a chicken or a goose in a box?

C: -No.

T: - Why?

C: - Because chickens and geese are poultry.

T: What good is a chicken to people?

C: - They eat his meat and eggs.

T: - More?

The child has difficulty answering. The tutor adds:

- They also make pillows from chicken hair.

The game continues with this rule. Those who perform the task correctly and answer the questions correctly are rewarded. The winning team is named and evaluated. At the end of the lesson, children are shown a video about the life of birds. Generalization and result: in the process of play, children's knowledge and knowledge about domestic and wild birds, their lifestyle increases. At all stages of the lesson, the tutor-teacher uses pedagogical tact.

Examples of tactics mastered by a tutor are:

First tact: group traditions.

"Morning greeting" - Children stand in a circle and wish each other good morning, passing by a toy or any object, addressing their friends: "Hello, I'm here!"; while one greets, others add the name of the previous child, and so on.

"Reader's Day" (by the teacher-teacher's choice) - children take turns to bring their favorite storybook, the teacher-teacher prepares a re-interpretation of a predetermined story, and the teacher-teacher organizes a discussion of the story so that each child imagines what happened be able to, express their attitude to characters and events, make judgments.

Second tact: collective creative work.

Collective work is one of the ways to socialize a child, provided that attention is paid to the coexistence of events embodied during the implementation. From this point of view, albums of children's photos and children's drawings compiled together can also be a tool for socialization. Such joint work activates many children and encourages them to be active.

In general, if the child's view of what is happening in the group room changes, the child himself changes. Events around the child help to change the child's inner state and outlook, and

allow the child to express attitudes and judgments, thereby improving the child's thinking, memory, attention, way of thinking, and so on. allows to ensure the formation and development. Because the formation of the emotional-volitional sphere of children, especially preschool children, is one of the most important and necessary issues.

Appropriate adults - these can be parents and caregivers and caregiver assistants - are people who are trusted by children and have a warm relationship. And it is important that a child chooses a great one for himself, it is no coincidence that the choice of a spouse, an adult is made by a child. The child hears not only the content of the general work, but also the opinions, judgments, assessments of adults, and shares his views with others. If the preschooler provides the child with the information and emotional space he hears, the child approaches him in search of new contacts that fully satisfy his need for communication and social cognition. This requires active participation in the lives of not only adults but also children in general.

A child who participates in activities, such as a drawing class, shows his attitude to those who are important in his life. Under the guidance of the tutor-teacher, children can take a picture with their friends. The subject of the pictures can be anything related to a particular subject. It is advisable to organize communication games during the training process.

Let's pay attention to the game "Desire". This game is organized in pairs. Children want something from each other. The winner is the one who takes more products. To do this, the child should use polite words, address the interlocutor by name, be sincere, say his word, and so on.

"Why do we love?" The game is also interesting and entertaining in this regard. The children stand in a circle and the leader chooses the child to be discussed. Name five attractive qualities that characterize the selected child. The rest try to guess who they are talking about. At the end of the game, the most active child is identified and evaluated by the children together with the tutor.

Choosing the right friend, partner, communication with him has a great pedagogical effect on the child. At the same time, under this pedagogical influence, the child develops a sense of the world around him, a sense of belonging to different people, a sense of "we". gives a reason to pay attention.

Social roles are a favorite play activity for preschoolers. Children who play a role convey the characteristic features of the character through various means of expression: voice, pantomime, facial expressions, gestures. Children can distribute roles independently, play them, dress appropriately, with the necessary attributes, accessories, and so on. love to use. In the game, children take on different social roles of adults, which helps to expand social awareness. The pedagogical leadership of the game supports the development of a real social role by children.

It is recommended to hold dozens of "Communication Games" with the child in order to socialize him. "Family", "Shop" and other games allow children to master professional and everyday roles: customer, buyer, patient, parent, etc.

The "school" game allows the child to independently model the future, to play the role of a student and teacher (preschool and educator, etc.).

Another approach taken by the educator: It is an evolving activity. In this case, the children are given leaflets divided into squares, where the symbols describe questions and situations related to kindergarten life. The educator asks to check the boxes related to kindergarten life. As

a result, it is important to emphasize the answers of the majority, the minority and the absence of incorrect answers, because the lives of children in kindergarten are very diverse, full of events and meetings with interesting people who are always nearby and will help children in kindergarten. The main idea of the training is the unjust choice of each child, the definition of educational work, a positive perspective on kindergarten life.

It is advisable to organize trips to school. The organization of this trip is a traditional event in the preschool world. Here the child can see how the lives of students and teachers are going, look at the lessons, visit the school museum. During the holidays, when the school is quiet, when there is no call, another tour can be taken. In this case, children can easily get acquainted with the school space. Children visit different rooms (chemistry, geography, biology, etc.) where food is represented very vividly, draw with chalk on the board, visit the dining room, gym, library, etc.

In general, the lives of students are very diverse, full of events and meetings with interesting people who are always nearby and will help children in school life. The main idea of the lesson is the unjust choice of each child, the definition of educational work, a positive perspective on school life.

Children who take on a social role gain a more complete life experience, innovations revive their emotions, increase knowledge of new forms of communication and interaction, expand vocabulary, acquire social skills and enter a new positive emotional state.

Thus, preschool age is sensitive to social cognition due to the rapid development of the child's perception, memory, thinking, imagination, speech, stabilization of the emotional-volitional sphere. These psychological achievements allow preschool children not only to adapt effectively to the human world, but also to actively master it, to make choices in society related to space and events, to give them an important adult and social role. Appropriately organized social environment of the kindergarten fully ensures the development of the individuality of the preschool child, prepares him for a new social quality.

It depends on the professional ability of the tutor. Children's potential, interests, desires and aspirations contribute to the success of pedagogical communication.

It is expedient for the educator-teacher to use the following forms of communication during pedagogical communication:

- advice, instructions, assessment, punishment, etc. for children's behavior, relationships with others. such as direct pedagogical impact;
- Indirect pedagogical influence - in this case, the educator does not use any instructions. It only allows children to choose the form of activity based on their wishes and desires.

In the 1930 s, the American psychologist K. Levin was the first to study the problem of pedagogical communication styles with children and came to the conclusion that communication style also allows to determine the general and pedagogical culture of the teacher and his professionalism.

Also AVPetrovsky, YLKolominski, VVSpalinski, M.Y.Kondratyevand others. The generally accepted classification of pedagogical communication styles and styles by educators and psychologists includes authoritarian, democratic and liberal communication styles. Among the styles and styles of pedagogical communication, the democratic style is considered the most

effective and optimal. An educator who uses this method of communication tries to establish a broader, more emotional interaction with children, cooperates with them, and does not use violence or punishment. Democratic communication style is characterized as a manifestation of the educator's respect for children.

In general, the acquisition of social norms, the establishment of mutual communication has its own laws, and this is especially important in the preschool age of children. Young children develop many characteristics during the preschool years. One of them is related to self-awareness. Children try to look like adults and act like them. This is not due to imitation of adults, but due to the child's desire for self-affirmation.

Personal communication with preschool children combines emotional communication, the process of building relationships, the goal of influencing children in the right way. During emotional communication, the educator mainly advises and helps children to solve problems that hinder their activities, to correct their mistakes. The purpose of the educator's pedagogical communication may be to influence the child. Influence here means entering into a relationship with a child in order to eliminate the child's wrong thoughts and decisions, imaginations, and behavioral disorders.

In general, we can conclude that the formation of a child's active and social personality is possible with the dialectical union of its two interrelated aspects: communicative activity and communicative behavior. Both sides are formed in the process of training within the framework of the tutor's guidance, proper orientation and pedagogical communication.

REFERENCES

1. Azərbaycan Respublikasında Məktəbəqədər Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (3-6 yaş). Bakı: Təhsil Problemləri İnstitutunun Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin nəşriyyatı, 2015, 96 s.
2. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2009, 36 s.
3. Ağayev Ə.Ə., Rzayeva Y.T., Hüseynova T.M., Vahabova T.Ə. Sosial Pedaqogika. Bakı 2008, 178 s.
4. Baxışova Ş.A. Məktəbəqədər Təhsil: Konseptual problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 308 s.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Çinar, 2009, 620 s.
6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 542 s.
7. Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.
8. Əliyeva Ş. Məktəbəqədər təhsilin aktual problemləri. Bakı. 2010, 287 s.
9. Əliyeva Ş. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı. 2010, 185 s.
10. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Əsrin meqa meyilləri: Psixoloji-pedaqoji problemlər. 3 cildə, I cild, Bakı 2008, 245 s.

UOT:81 366

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZYARATMANIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

MAHMUDOVA QƏTİBƏ ÇİNGİZ qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Türk dilləri şöbəsi

dr.gatibe@gmail.com

XÜLASƏ

Türk dillərində müxtəlif sözyaratma üsulları, prosesləri mövcud olsa da, bunlar sözdüzəltmə intensivliyinə görə müxtəlif olurlar. Elə sözdüzəltmə üsulu var ki, dildə bu üsulla çox az söz yaranır. Lakin elə üsullar da mövcuddur ki, söz yaradıcılığı dedikdə məhz elə o üsul yada düşür. Söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsul morfoloji yolla sözyaratmadır. Morfoloji üsulla sözyaratmanın əsas vahidi şəkilçi morfem olsa da, ümumiyyətlə morfoloji yolla sözyaratmanın nəzəri və koqnitiv məsələləri bu gün dilçiliyin ən maraqlı və aktual məsələlərindəndir.

Düzəltmə sözün təhlilində koqnitiv və struktur yanaşmasının uzlaşması səmərəli rola malikdir. Düzəltmə sözün sözdüzəltmə strukturunun spesifikliyi və onun əsasında polisemiyanın inkişaf üsulunun sözdüzəltmə vasitələrlə verballaşdırılmış konseptlərin kompozisiya qaydaları əsasında nəzərdən keçirilir.

Məqalədə türk dillərindəki düzəltmə sözlərin nəzəri məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: düzəltmə, türk, morfolojiya, nəzəriyyə, sözyaratma.

THEORETICAL ISSUES OF MORPHOLOGICAL WORDFORMATION IN TURKIC LANGUAGES

ABSTRAC

Although there are different word formation methods, processes in Turkic languages, they differ in the intensity of word formation. There is a method of word formation in which very few words are formed in the language. However, there are also methods those are meant by word creation. The most productive method of word formation is morphological word formation. The method of morphological word formation is the suffix morpheme. Theoretical and cognitive issues of morphological word formation is one of the most interesting and topical issues of linguistics these days.

The combination of cognitive and structural approaches plays an effective role in derivative word analysis. The specificity of the derivative structure of the derivative word correction and the means of derivation of the method of development of polysemy based on it are considered on the basis of the rules of composition of verbalized concepts. The article examined the theoretical issues of corrective words in Turkish languages.

Keywords: correction word, Turkic language, morphology, theory, word formation.

Giriş:

Elmi mənbələrdə düzəltmə söz kompleks işarə də adlanır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının öyrənilməsi düzəltmə leksik vahidin və ya kompleks işarənin sözdüzəltmə və semantik strukturlarının semantik işlənmə üsulunun təhlili ilə bağlıdır. Düzəltmə leksik vahidə belə nöqtəyi-nəzərdən yanaşma kompleks işarənin müxtəlif sözdüzəltmə və semantik xüsusiyyətlərinin inkişafı prosesində necə dəyişikliklərə məruz qaldığını təhlil etdikdə daha aydın görünür.

Düzəltmə sözün kompleks işarə kimi anlaşılması aşağıda göstərilənlərlə əlaqəlidir:

- a) kompleks işarənin hissələri ayrı-ayrılıqda fərqli, bir yerdə isə qaydalara uyğun bir vahid anlama birləşir;

- b) kompleks işarə əsasında semantik derivasiya prosesi, derivatın koqnitiv mahiyyətinə uyğun əsaslanır ki, bu da kompleks işarədən törəmə mənalarının inteqrasiyasını müəyyən edir. Başqa sözlə konseptual derivasiya ilə semantik derivasiya modellərinin qarşılıqlı əlaqələrinin qanunauyğunluğu mövcuddur.;
- c) düzəltmə sözlər, yalnız ilkin işarənin semantik və sözdüzəltmə strukturu ilə deyil, həm də konseptual quruluşu ilə müəyyən edilir;
- ç) düzəltmə sözün kompleksliyi həm də linqvistik mənə növlərinin müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrinin işarədə mövcudluğu kimi qəbul edilir. Bu mənada, əlaqə növlərinin müəyyənləşdirilməsi daxilindəki tarazlığın müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən koqnitiv səciyyə səbəbindən tədricən dəyişə bilən və dəyişməli olan düzəltmə söz kompleks işarə təsəvvürü yaradır.

Düzəltmə sözlərin öyrənilməsində struktur və ənənəvi dilçilik kompleks rol oynayır. Düzəltmə sözün ənənəvi tədqiqat metodları koqnitiv yanaşma ilə uzlaşır. Məsələn, ənənəvi struktur təhlili olmadan affiksin və ya düzəltmə sözün semantikasının sapma dərəcəsini (yəni idiomatiklik dərəcəsini) müəyyən etmək üçün bir növ "etalon" sayılan affikslərin sözdüzəltmə modellərini və müntəzəm mənalarını müəyyən etmək qeyri-mümkündür; b) derivasiya uzlaşması vasitəsi ilə əsaslandırılan sözün əsaslandırılan fikirdə yerini müəyyən etməyə imkan verən onomasioloji yanaşma olmadan, törəmənin idiomatiklik dərəcəsini dəqiqliklə bilmək mümkün deyil. Düzəltmə sözün semantikasını cümlədə "açmaq" üsulu ilə işarələrin semantik kompozisiya qaydalarını aydınlaşdırmağa imkan verən koqnitiv yanaşmanı uzlaşdırsaq təbii ki, dəqiqlik dərəcəsi daha da artar. Bu, xüsusilə kompleks işarələrin törəmə mənaları ilə işləyərkən daha aktualdır, çünki onların oxunması biliyin daha mürəkkəb və müfəssəl strukturlarının cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, hesab edirik ki, polisemiyanı inkişaf etdirən törəmələrin semantik və sözdüzəltmə parametrlərinin öyrənilməsində ən yaxşı nəticə tədqiqatın hər bir konkret qlobal və ya aralıq mərhələsinə uyğun təhlilin kompleks metodikasından istifadə etməklə əldə edilə bilər.

Həmçinin düzəltmə sözün təhlilində optimal nəticəyə gəlmək üçün yalnız son bir neçə onillikdə sözdüzəltmə təhlili ilə bağlı əldə olunan bütün nailiyyətlərin və koqnitiv dilçiliyin nailiyyətlərinin birləşməsini nəzərdə tutan müddəalar üzərində də dayanmaq lazımdır.

Xüsusilə, ən yaxşı nəticələr, fikrimizcə, linqvistik və konseptual səviyyələrin fərqləndirildiyi və eyni zamanda bir-birinə arxalandığı struktur, onomasioloji və koqnitiv yanaşmaların birləşməsi ilə əldə edilə bilər. Bu ideya iki mərhələli mənə nəzəriyyəsinə təcəssüm tapır. Beləliklə, sözün mənasını anlamaq üçün leksik mənənin birləşdirilmiş quruluşuna uyğun onomasioloji və struktur-prototip yanaşmalardan istifadə etmək zəruridir. Bununla belə, yadda saxlamaq lazımdır ki, koqnitiv və semantik təhlillər müxtəlif səviyyələrdə abstraksiya tələb edir.

Struktur və koqnitiv yanaşmalar arasındakı əlaqəyə həmçinin ona görə diqqət göstərilir ki, sememlərin təhlili vasitəsilə biz konseptləri müəyyən edir və obyektivləşdiririk. Konseptual və linqvistik strukturların paralelliyini nəzərə alsaq və belə bir struktur metodunun koqnitiv təhlillə birlikdə komponent təhlili kimi effektivliyini qəbul etsək, struktur və koqnitiv təhlil arasındakı əlaqə də aydın görünür.

Lakin bu, ensiklopedik biliklərlə dünya haqqında linqvistik biliklər arasında qəti sərhəd çəkməyə əsas vermir. Sözün mənəsini səciyyələndirmək üçün fon məlumat zəruridir. Beləliklə, biz semantik derivasiya prosesinin konkret struktur sxeminin həmin strukturun məzmununu

uyğun hesab edirik. əks etdirən konseptin “davranışı” nöqtəyi-nəzərindən müəyyən edən nədir sualına cavab veririk. Məsələn, sözdüzəltmə məna kompozisiya anlayışı olmadan dəqiq təsvir etmək mümkün olmadığı halda, kompozisiya öz növbəsində törəmənin koqnitiv xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir və konseptual təhlil məlumatlarının iştirakı olmadan törəmənin strukturu məsələsi həll edilə bilməz.

Belə kompleks işarənin yaranması və sonrakı inkişafının əsasını təşkil edən koqnitiv modellərinin tədqiqi “proseslərin” tədqiqinə uyğundur onların semantizasiyası isə “strukturlar” sahəsinə aiddir. Bir daha qeyd edək ki, belə olan halda biz yalnız hər iki yanaşmanın mövcud olmasından deyil, həm də dünyanın dil mənzərəsinin dinamikası kimi onların uzlaşmasının səmərəliyindən, fenomenoloji və struktur biliyin vəhdətindən danışıırıq.

Bu mərhələ sözdüzəltmənin tədqiqində zəruridir, çünki törəmə sözün semantikasının təkamülünü öyrənmək üçün müəyyən “başlangıç nöqtəsi” olmalıdır ki, bu da törəmə sözün daimi semantikasındır.

Sözdüzəltmənin koqnitiv aspektləri haqqında danışan E.M. Pozdnyakova iddia edir ki, onlar birbaşa motivasiyaedici fikrin propozisional strukturu ilə əlaqəli nəzəriyyədə öz ifadəsini tapır, yəni sintaktik əsaslı sözdüzəltmədə.

Semantik təkamül prosesinin niyə bu və ya digər yolla gedir sualını cavablandırarkən, konseptual təhlilə müraciət etmək, yəni hər bir konkret vəziyyətdə konseptin bu və ya digər əlamətinin niyə “önə çıxmasının” koqnitiv səbəblərini izah etmək lazımdır.

Onomasioloji və koqnitiv tədqiqatların uzlaşmasının məhsuldarlığından danışan E.S. Kubryakova qeyd edir ki, “propozisional strukturun obyektivləşməsi qaydaları sözdüzəltmə modelləşmə ilə müəyyən olunur” [3,s.408]. O, kompleks işarənin onomasioloji strukturu ilə təfəkkürümüzün propozisional strukturunun paralellik təşkil etdiyini qeyd edir. Bu baxımdan E. S. Kubryakova fərdi mənaları maksimal ixtisar edilmiş və sıxılmış formada təyinlər sözlər ilə mənaları aydınlaşdıran nüanslar təriflər arasındakı fərqi və əlaqəni göstərir. Birinci qeyd olunanlar müxtəlif semantik sıxılma dərəcəli koqnitiv bağlamalardır; ikinci qeyd olunanlar kompleks işarədə gizli olan bütün mənaları bərpa etməyə imkan yaradan ətraflı mülahizələrdir.

Kompleks işarələr üçün semantik derivasiya modelinin nüvə seması çox vacib amildir. Müəyyən edilmişdir ki, bu tipli bütün nümunələrdə sememanın yenidən qurulması prosesində sözdüzəltmə formantın semantikasını yenidən mənalandırmadan kənar qalır. Kompleks işarədə şəkilçi morfemin semantikasını dəyişməz qalır, sözdüzəltmə motivasiyası qismən olur və sözdüzəltmə məna dəyişdirilmiş formada “törədici əsasın işarə verdiyinə oxşar olanın əksi” kimi təqdim olunur.

Sözün mənasına birləşdirilmiş struktur-prototip yanaşma kompleks işarənin təbiəti ilə bağlıdır. Semantik derivasiyada metaforalaşma formantın və törədici əsasın semantikasını yenidən dərk etmənin nəticəsini əks etdirən potensial semaya əsaslanır. Semantik artırma bu halda nə sözdüzəldici formantın semantik quruluşu ilə, nə də törədici əsasın semantik quruluşu ilə uyğun gəlir: o, bir növ, söz yaradıcılığından kənardadır, yəni ilkin mənanın qurulduğu sözdüzəltmə modelindən kənardır.

Semantik artırma metaforik köçürmənin nüvə semasına çevrilir. Bu zaman biz gizlədilmiş sözyaradıcı motivasiya, əhəmiyyətli dərəcədə idiomatiklik, qeyri-açıq sözdüzəltmə məna ilə qarşılaşırıq.

Bunu izah etmək üçün sözdüzəltmə formanta və törədici əsasa uyğun gələn konseptlərin dinamikasını müəyyən edən koqnitiv səbəblərə nəzər yetirməliyik. Düzəltmə sözün dinamikasının müxtəlif qanunauyğunluqlarının olma səbəbləri integrativ xüsusiyyətində gizlənilir. Öz növbəsində, bu qanunauyğunluqlar kompleks işarənin polisemiyasının inkişafı zamanı sememin yenidən qurulması formulunun spesifikliyi ilə modelləşdirilir.

Kompleks işarəni müsbət markalanmış törədici əsasla yenidən nəzərdən keçirərkən, düzəltmə formantın semantikasi leksik mənanın tərkib hissəsi kimi saxlanılır: müsbət xüsusiyyətin inkarı baş verərsə, nəticə müvafiq olaraq mənfi olur. Kompleks işarənin sözdüzəltmə strukturunun "izini" (prefiksin semantikasını) əks etdirən leksik məna komponenti saxlanılır, çünki komponentlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi nəticəsində məlum olur ki, (*li*) müsbət əlamətin olmaması mənfi nəticəyə gətirib çıxarır. Məsələn, Azərbaycan dilində (*sız*) mənfi əlamət bildirən affiksdır.

Digər tərəfdən mənfi markalanmış törədici əsaslı kompleks işarə yenidən mənalandırıldıqda, törəmə formantın semantikasi neytrallaşdırılır.

Bu vəziyyətdə, mənfi yüklənmiş düzəltmə əsaslı kompleks işarənin təkrar mənalandırılması zamanı, müsbət işarələnmiş affiksin semantikasi neytrallaşdırılır.

Müsbət işarələnmiş düzəltmə əsas və müsbət işarəli affiksi olan kompleks işarə təkrar mənalandırıldıqda leksik tərkib hissəsi kimi törəmə sememada saxlanılır: müsbət işarələnmiş obyektin əlavə edilməsinin nəticəsi müsbətdir.

Burada sözdüzəltmə formantının və törədici əsasın təkrar mənalandırılması zamanı konseptin müxtəlif xüsusiyyətlərinin açıqlanmasından danışılır. Amma əsas odur ki, məhz sözyaradıcı formantla törədici əsasın integrasiyası sayəsində sözyaradıcı formant, sanki, törədici əsasdan konseptin zəruri xüsusiyyətini "çıxarır" ki, daha sonra onunla birlikdə sözyaradıcı formantın semantikasını təkrar mənalandırılır.

Düzəltmə sözün təkrar mənalandırıldığı 2-ci növ kompleks işarədə, 1-ci növ kompleks işarədə, artıq qeyd olunduğu kimi yalnız törədici əsas təkrar mənalandırılır. Bununla belə, sözyaratma formantın semantikasının təsir mexanizmi eynidir. Yəni, sözdüzəldici affiks eyni kökdən müxtəlif semantikəli leksik vahidlər yaratmağa qabildir. Bu xüsusilə iltisacı dillərə daha xas xüsusiyyətdir. Türk dillərində bir sözə bir neçə affiks artırılırsa bilər və hər bir affiksdən sonra yeni söz yaranır.

Prototip modelləşdirmənin özəllikləri ilə əlaqədar olaraq semantik inkişaf istiqaməti də formalaşır və kompleks işarənin törəmə mənasında söz yaradıcılığı və semantik xüsusiyyətlər müəyyən edilir. Beləliklə, daxili kontekst müəyyən dərəcədə kompleks işarənin kompozisiya semantikasi və bu semantikanın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ön plana çıxarılan konsepsiyanın xüsusiyyətinin spesifikliyi ilə müəyyən edilir.

Çoxmənalılığın kompleks işarə vasitəsi ilə inkişafı prosesi konseptlərin komponentlərinin integrativ xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Bu da sözyaradıcı formant və törədici əsas tərəfindən verballaşdırılmış qanunlara tabe olur.

Bizim dünya haqqında biliklərimiz konseptlərin mütəşəkkil strukturuna ilə təmsil olunur. Konsept özü dilin leksik sistemində proyeksiya edilən iyerarxik quruluşa malikdir.

Düzəltmə sözün leksik mənasının təhlilinin ən yaxşı nəticəsini əldə etmək üçün onun həm struktur, həm də koqnitiv parametrlərini nəzərə almaqla ona kompleks struktur-prototip yanaşma tətbiq etmək olar.

Dil vahidinin mənası müəyyən dərəcədə müvafiq konseptin bilik strukturunda tutduğu mövqeydən və müəyyən şəraitdə hansı konseptual xüsusiyyətlərin verballaşmasından asılıdır.

Dünyanın mənzərəsi - dərk edən subyektin şüurunda dünyanın güzgü əksi deyil, onun subyektiv şərhidir. Dünyanın mənzərəsinin əsas parametri bütövlükdür, lakin B.A. Serebrennikovun fikrincə, onun elastikliyi təmin edən və inkişafına töhfə verən boşluqlar olmalıdır [6,67]. E.S.Kubryakovanın ardınca biz də dünyanın mənzərəsini konseptual sistem hesab edirik, yəni dünyanın konseptual mənzərəsi və onun alt təbəqəsi operativ şüurun vahidləri - təmsil, görüntü və qavrayış kimi geniş şərh olunan anlayışlardır. Dünyanın konseptual mənzərəsi - "dünyanın linqvistik mənzərəsindən daha mürəkkəb bir fenomen, yəni insanın konseptual dünyasının ... linqvistik formalar vasitəsilə zehində əksətilmiş hissəsidir [3,142]. V. Humboldt dilin idrak prosesində fəal rolunu vurğulayır: "Dil düşüncəni formalaşdıran orqandır" [1,75]. Dilin və beləliklə, linqvistikanın dünyanın konseptual mənzərəsinə olan təsiri göz qabağındadır. Amma dilin qurucu vahidi və əsas idrak vahidi olan söz yalnız biliyin əldə edilməsi və onu dərk zamanı yaranır - yəni Dünyanın Konseptual Mənzərəsi həm də Dünyanın Dil Mənzərəsinə təsir göstərir. Dünyanın konseptual və linqvistik mənzərəsi qarşılıqlı təsir göstərir və bir-birinə qarışaraq mürəkkəb dialektik vəhdət təşkil edir. Müqayisə üçün ümumi əsas malik olan sözlər qrupu idrak subyektinin diqqətini istər-istəməz leksik səviyyəyə, birinci, minimum, abstraksiya səviyyəsinə xas olan ümumi xüsusiyyətə (ümumi məna, mənaların təzadı və s.) cəlb edəcəkdir. Ümumi semantik xüsusiyyət əsasında sözlər qrupu nizamlı paradigmaya çevrilir, forması motivasiya olunmadığından bütün üzvləri bir-bir yaradılır və yadda saxlanılır. Amma ortağ ideal məxrəcə malik olan, ortağ formata əsaslanan sözyaradıcı paradigmanın üzvləri də oxşar münasibətlərdə ola bilər. Sözdüzəldici abstraksiya söz düzəldən vahidin iqiqat istinadına əsaslanır ki, bu da müvafiq olaraq onun semantik həcmi artırır. Daha yüksək abstraksiya səviyyəsində düzəltmə paradigmalara açıq xarakter daşıyan onomasioloji siniflərə birləşdirilə bilər ki, bu da dünyanın dil mənzərəsini təmin edir.

Mücərrədlik dərəcəsi baxımından söz əmələ gəlməsi leksika ilə qrammatikanın yarı yoludur. Qrammatika kimi, söz yaradıcılığında da sistemləşdirilmiş inventar (qaydalar, modellər və s.) vardır ki, bu da leksikaya uyğun deyil və söz yaradıcılığı abstraksiyasının leksikadan daha yüksək səviyyəli abstraksiya olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Buna baxmayaraq, sözdüzəltmə quruluşları kifayət qədər müntəzəm xarakter daşımır, bu da söz yaradıcılığını leksikologiyaya yaxınlaşdırır. Dil sistemi çox vaxt söz əmələ gətirmə qaydalarına məhdudiyətlər qoyur. İnsan şüurunun əşyaların təbiətinə uyğun olaraq qurduğu ən mücərrəd konstruksiyalar qrammatik sferaya aiddir, hər bir söz üçün nizamlı və tənzimləyici xarakter daşıyır və dünyanın dil mənzərəsində ən yüksək, qrammatik, abstraksiya səviyyəsini təşkil edir. İdrak dünyası sonsuzdur - dünyanı dərk edən insan üçün də idrak prosesinin sonu yoxdur. Təbii dil əsas bilik vasitəsi olduğundan insan həyatı boyu ona davamlı olaraq yiyələnir. Lakin sivilizasiyanın inkişafı ilə daim yeni hadisələr və obyektlər meydana çıxır ki, onlar insanın şüurunda əks olunmalı və adlandırılmalıdır - dinamik söz yaradıcılığı isə dövrün belə tələblərinə optimal cavab verir. Sistemli aspektdə dünyanın linqvistik mənzərəsinin quruluşu ilə bağlı bizim versiyaya uyğun olaraq, o, dünyanın iki linqvistik təsvirindən ibarətdir - noetik (E.S. Kubryakovanın termini) və kateqorizasiya edilmiş.

Dünyanın noetik linqvistik mənzərəsi - idrak, məlumat və ünsiyyətin obyektivləşdirilməsi vasitəsi kimi xidmət edən nominativ dil vahidlərinin nizamlı sistemi olan dünyanın dil mənzərəsinin bir hissəsidir. Noetik Dünyanın Dil Mənzərəsi nüvə və periferiyadan ibarətdir. Dünyanın poetik, adlandırma şəklinin nüvəsini əsasən ilkin mənalar təşkil edir. Nüvənin tərkib

hissələri, əsasən, ətrafdakı reallıqda müəyyən bir nöqtəyə bağlı olan və ən böyük praqmatik dəyərə malik sərt təyinedicilərdir. Əşyaların təbii məntiqinə görə, linqvistik təriflə əldə edilən ən çox rast gəlinən sərt olmayan təyinedicilər də nüvəyə aiddir. Nüvənin tərkib hissələri semantik və ya morfoloji (söz əmələgəlmə) sözdüzəldici vasitəsi ilə periferiyanın tərkib hissələrini, derivasiyalı nominasiyalarını yaratmaq üçün əsas rolunu oynayır. Semantik derivasiya hər hansı bir dilin lüğətini zənginləşdirməyin iqtisadi yoludur, bu, artıq mövcud təyinatın polisemiyasını yaratmaqdan ibarətdir. Morfoloji, həmçinin, derivativ törəmə təchizati, E.S Kubryakovanın, fikrincə, hər hansı bir inkişaf etmiş dilin leksik tərkibinin təxminən 60 (!)% -ni təşkil edir [4,158]. İlkin leksik nominasiya əsasında söz yaradıcılığının/söz tərkibinin şərti sözyaradıcı modeli çərçivəsində həm formal, həm də semantik əsaslarla bağlı olan ikinci dərəcəli nominasiyanın leksik vahidi formalaşır. Referensial atribusiya ilə morfoloji derivasiya həm müəyyənəddici, həm də səciyyələndirici, predikativ, birbaşa dünya ilə əlaqəsi olmayan, lakin insan şüurunun konstruksiyasını təmsil edən adlar ilə bağlı ola bilər. Ümumi leksik fonda sayca nisbətən az olan alınmalar da noetik Dünyanın Dil Mənzərəsinin periferiyasına aiddir. Kateqoriyalaşdıran Dünyanın Dil Mənzərəsinin assimilyasiya sayəsində alınmalar alıcı dilin faktlarına çevrilir. Dünyanın noetik mənzərəsinin periferiyasının hər üç sahəsi arasında semantik sərhədlər şəffafdır. İki qonşu sahənin qarşılıqlı təsiri ilə yeni birləşmiş leksik vahidlər asanlıqla yaranır, dili zənginləşdirir, detallaşdırır və bununla da hər iki dünya görüşü: Dünyanın Dil Mənzərəsi və dolayısı ilə Dünyanın Konseptual Mənzərəsi arasında da eyni proseslər gedir. Noetik Dünyanın Dil Mənzərəsi elə qurulmuşdur ki, onun periferiyası əsasən dəyişir; universalıq əlaməti periferiyadan nüvəyə doğru böyüyür ki, bu da A.A.Ufimtsevaya görə universal Dünyanın Dil Mənzərəsidir. Biz noetik Dünyanın Mənzərəsinin nüvəsini aşağıda müzakirə olunacaq dünyanın universal linqvistik mənzərəsinin yalnız bir hissəsi hesab edirik. Noetik Dünyanın Dil Mənzərəsini təşkil edən nominasiyalar hələ istifadəyə hazır olmayan linqvistik materialdır, çünki onun istifadəsi üçün vacib şərt onun müxtəlif abstraksiya səviyyələrində sistemləşdirilməsidir: leksik, sözdüzəldici və qrammatik [5, 30], leksik abstraksiyanın ən az sistemli sahəsi üçün sırf semantik, söz yaradıcılığı və qrammatik abstraksiya sahələri üçün struktur-semantik xarakter daşıyan onlardan çıxarılan “ümumi məxrəclər”lə bilavasitə əlaqələndirilir. Leksik abstraksiyanın ən yüksək səviyyəsi keçən əsrin əvvəllərində Y.Triom tərəfindən irəli sürülmüş və dilçiliyin inkişafında öz müsbət rolunu oynamış semantik sahədir. Abstraksiya səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən semantik sahə - dilin daimi inkişafı ilə bağlı qapalı xarakter daşımayan sərbəst leksik sistemdir. XX əsrin ikinci yarısında semantik sahə anlayışı Y.N.Karaulov [2,91] tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Sahə konsepsiyasının praqmatik və nəzəri əhəmiyyəti Ç. Fillmor tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Semantik sahə müəyyən struktur prinsipinə əsaslanan leksik-semantik qruplaşmadır. Bənzərlik, kontrastlılıq, iyerarxiya, partonimiya və s. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, C. Fillmor semantik sahələrə və freymlərə (çərçivələrə) istinad edir: sözlər aktual tematik situasiya əsasında bir freyimdə (çərçivədə) birləşir. Müxtəlif dillərdə reallıq həmişə eyni şəkildə bölünür, ona görə də artıq müxtəlif dillərdə semantik sahələrin bölünməsində uyğunsuzluqlar müşahidə olunur. Aşağıdakı iki sahənin hər birinin tərkib hissələri: sözyaradıcılığı, leksik və qrammatikdən daha yüksək abstraksiya səviyyəsinə malikdir, ən yüksək səviyyəli abstraksiya, ikili struktur və semantik xarakter daşıyır. Abstraksiyanın sözyaradıcılıq səviyyəsi söz yaradıcılığı üsulları, sözyaradıcı modellər, onların reallaşdığı qaydalar və vasitələr, həmçinin sözyaradıcı onomasioloji kateqoriyalar ilə qurulur. Abstraksiyanın ən yüksək qrammatik səviyyəsinin tərkib hissələri qrammatik məna və uyğun qrammatik formalardan ibarət, qrammatik vasitələrin iştirakı ilə formalaşan və qrammatik model şəklində təqdim olunan qrammatik kateqoriyalardır. Yaranmış mülahizənin düzgünlüyü-

nə nəzarət edən qrammatik qaydalar da burada öz yerini tapır. Və ilk növbədə, ən yüksək abstraksiya səviyyəsinin assimilyasiya və təşkiledici gücü sayəsində yad bir cisim, alınma, respient dilin üzvi hissəsinə çevrilir və sonra yeni formalaşan semantik və ya morfoloji derivasiya vahidləri üçün baza ola bilər. Qrammatik abstraksiyanın təsnifat səviyyəsi lüğətin əsas hissəsinə təşkil edən bütün derivatları leksik və qrammatik kateqoriyalar, nitq hissələri kimi sistemləşdirir. Sözyaratma abstraksiya səviyyəsi sistem planında ayrılmış nitq hissələrini alt kateqoriyalara ayırır: bu, söz yaradıcılığı sisteminin qarşısında duran əsas koqnitiv vəzifələrindən biridir. Məsələn, feilləri sistemləşdirən "Hadisə" söz yaradıcı kateqoriyası söz əmələ gətirmə abstraksiya səviyyəsinin təsiri ilə "Vəziyyət", "Proses", "Fəaliyyət", "Hərəkət" altkateqoriyalarına bölünür. Lakin sözyaradıcı abstraksiya səviyyəsi daha bir mühüm funksiyayı yerinə yetirir: məhz o, nitq semiotikanın ikinci mərhələsində "birdəfəlik" mürəkkəb leksik vahidlərin sintaktik deskripsiya əsasında öyrənməyi "yönləndirir". Əsas komponenti söz yaradıcılığı olan dünyanın linqvistik mənzərəsi idrak edən subyektin şüurunda ətraf aləmin və özünün kateqoriyalara və alt kateqoriyalara bölünmüş verbal təsviridir. Söz yaradıcılığına koqnitiv yanaşma tədqiqatçıya dilin yaxşı öyrənilmiş sahəsinin yeni aspektlərini dərk etmək imkanı verir və yenilik dilin faktlarının özündə deyil, onlara münasibətdə olur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Гумболат Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию / Гумболат В. Фон. - Москва: -1984,-396 с.
2. Кононов, А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка / Кононов А. Н. - Москва: Издательство Академии Наук СССР, -1960. -407 с.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова.-. Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
4. Кубрякова Е.С. Роль словообразования в формировании картины мира // - Москва: Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. -1988. с. 141-173.
5. Кубрякова Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Изв. АН. Сер. лит. и яз. 1997а. т.56. №3. с. 22-31.
6. Серебrenниов Б.А. Об устойчивости морфологической системы языка //- Москва: Вопросы теории и истории языка. -1952. -с.

UOT: 37(094)

İDRAK VƏ TƏFƏKKÜRÜN DÜZGÜN FORMALAŞMASINDA MƏNTİQİN ROLU

SÜLEYMANOVA ÜMMÜ İSMAYIL QIZI

Şəki şəhəri, 14 nömrəli tam orta məktəbin riyaziyyat müəllimi
Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, "Qızıl Qələm" mükafatı laureatı
Eğitim Yöneticileri və Uzmanları Dərnəgi (EYUDER) üzvü və Şəki üzrə region
(Oğuz, Qəbələ, Şəki, Qax, Zaqatala, Bələkən) təmsilçisi,
EYFOR-XII iştirakçı və məruzəçi, EYFOR-XIII dəvətli

*Allah məntiqdən yaxşı heç bir şey yaratmamışdır.
Yaxud məntiqdən daha kamil və daha gözəl heç nə
mövcud etməmişdir.*

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR (ə.s.)

XÜLASƏ

Elə hesab edirik ki, sənət və peşəsindən asılı olmayaraq hər bir insanın məntiq elminə bələd olması vacibdir. Məhz buna görə, məntiq bütün tədris müəssisələrində tədris olunmalıdır. Məktəblilər, orta məktəbdə məntiqin elementar anlayışlarına, qanunlarına bələd olmalıdırlar. Məntiq eyni zamanda şifahi və yazılı nitqin özündə meydana çıxan təfəkkür mədəniyyətidir. Biz vətəndaşlarımıza bu mədəniyyəti aşılamaq üçün təhsilin bütün pillərində onlara məntiq elminin sirlərini öyrənməliyik. Belə ki, əsasən 4-5 yaşından başlayaraq, 13 yaşa qədər insanın zehni qabiliyyəti fəal inkişaf edir.

Məntiq elmi riyaziyyat fənni ilə birbaşa əlaqəlidir. Ona görə də şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün idraki fəallığın artırılmasının yüksək faizi, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, riyaziyyat müəllimlərinin öhdəsinə düşür. Məqalədə şagirdlərdə idrak və məntiqin formalaşmasında məntiqin oynadığı roldan bəhs olunur.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi mənbələrdən istifadə olunub.

Açar sözlər: Riyaziyyat, məntiq, idrak, təfəkkür, təhsil, tədris, elm, məktəb, fənn, riyazi məntiq, formal məntiq.

РОЛЬ ЛОГИКИ В ПРАВИЛЬНОМ ФОРМИРОВАНИИ ВОСПРИЯТИЯ И МЫШЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Мы считаем, что каждому, независимо от искусства или профессии, важно знать науку логики. Вот почему логика должна преподаваться во всех учебных заведениях. Старшеклассники должны быть знакомы с основными понятиями и законами логики. Логика — это одновременно и культура мышления, возникающая в устной и письменной речи. Чтобы привить эту культуру нашим гражданам, мы должны обучать их секретам науки логики на всех ступенях образования. Таким образом, в основном с 4-5 лет, до 13 лет активно развиваются умственные способности человека.

Логика напрямую связана с предметом научной математики. Поэтому высокий процент повышения познавательной активности логического мышления у учащихся, как я уже упоминал выше, ложится на плечи учителей математики. В статье рассматривается роль логики в формировании познания и логики у учащихся.

При написании статьи использовались различные научные источники.

Ключевые слова: Математика, логика, познание, мышление, образование, обучение, наука, школа, предмет, математическая логика.

THE ROLE OF LOGIC IN THE CORRECT FORMATION OF PERCEPTION AND THINKING

ABSTRACT

We believe that it is important for everyone, regardless of art or profession, to be aware of the science of logic. That is why logic should be taught in all educational institutions. High school students should be familiar with the basic concepts and laws of logic. Logic is both a culture of thinking that emerges in oral and written speech. In order to instill this culture in our citizens, we must teach them the secrets of the science of logic at all levels of education. Thus, mainly from the age of 4-5, until the age of 13, a person's mental ability is actively developing.

Logic is directly related to the subject of scientific mathematics. Therefore, a high percentage of increasing the cognitive activity of logical thinking in students, as I mentioned above, is the responsibility of mathematics teachers. The article discusses the role of logic in the formation of cognition and logic in students.

Various scientific sources were used in writing the article.

Key words: Mathematics, logic, cognition, thinking, education, teaching, science, school, subject, mathematical logic, formal logic.

Məqaləyə, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dediyi məşhur bir kəlamla başlamaq tam yerinə düşərdi: "Təhsil millətin gələcəyidir"! Ulu öndərin dediyi kimi, millətin gələcəyi olan təhsili, inkişaf etdirmək üçün bir neçə məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Odur ki, təhsil müəssisələri təkcə təlim verməklə kifayətlənməyib, yetişməkdə olan nəslin ahəngdar bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynamalıdır. Bütün tədris ocaqlarının hədəfi şagirdləri təkcə biliklərə yiyələnmiş biri kimi yox, eyni zamanda fiziki və zehni qabiliyyətləri inkişaf etmiş, məntiqli bir şəxsiyyət yetişdirmək olmalıdır. Bəli, məhz məntiqli və hərtərəfli bir şəxsiyyət! Bildiyimiz kimi məntiq ayrıca bir elm olaraq, son zamanlar çox aktuallaşmışdır. Hər kəsə aydındır ki, istər şirkətlərə, istərsə də dövlət qulluğuna, istərsə də magistraturaya qəbulda məntiqdən imtahanın olması ona marağı daha da artırmışdır. Mən deyərdim ki, məntiq də riyaziyyat kimi beynin gimnastikası olmaqla yanaşı, idrak prosesinin fəallaşmasına xidmət edir. Bu fikrimi əsas tutaraq, əlavə edirəm ki, şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün formalaşması və idraki fəallığın artırılması riyaziyyat müəllimlərinin vəzifəsinə düşür. Çox təəssüflər ki, vaxt baxımından bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək mümkünsüzdür. O baxımdan orta məktəblərdə şagirdlərdə məntiqi təfəkkür lazımı qədər inkişaf etdirilmir. Bu fikrimə əsaslanaraq, məntiq ota məktəblərdə hökmən tədris olunmasını lazımı hesab edirəm. Hələ ötən əsrin 1955 - ci ilinədək orta məktəblərin 9 və 10 - cu siniflərində məntiq fənni tədris olunurdu. Çox təəssüf ki, məntiq fənni orta məktəb proqramından çıxarılıb. Halbuki, dəqiq elmləri öyrənilməsində məntiqi bilmək mütləqdir. Ona görə ki, dəqiq elmlərin heç biri fikirlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni və bu fikirlərdən düzgün nəticə çıxartmaq üsullarını öyrətmir. Bunu yalnız məntiq elmi öyrədir. Riyaziyyat müəllimi olaraq, məntiqin ayrıca fənn olaraq tədris olunmaması məni narahat edir. Ona görə məqaləmdə bu mövzuya müraciət edərək, təhsildəki bu problemi önə çəkmək istəmişik. Fənnimi tədrisi zamanı çalışmışam ki, şagirdlərimdə hərtərəfli məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməklə, əlavə olaraq aşılamağa çalışıram ki, hər bir adi və riyazi danışğımızın məntiqi prosesində uyğun biliklərimizi məntiqi şəkildə bir - birinə bağlamağı bacarmalıyıq.

Təhsilimizdə bu problemin həl olunmasının yeganə yolunu, məhz məntiq fənninin orta məktəblərdə aşağı siniflərdən, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, elə ibtidai təhsil pilləsində ayrıca bir fən kimi tədris olunmasında görürəm. Zənnimcə, dəyərli həmkarlarım, bizim bu fikrimizi dəstəkləyərlər. Məntiq nədir və hansı zərurətdən yaranmışdır? Məntiqin məqsədi nədir? Nə vaxt və kimlər tərəfindən yaradılmışdır? Hansı inkişaf yolunu keçmişdir? Bu sualları öz - özlüyümüzdə cavablandırmaq üçün, kiçik bir araşdırma etdik. Məntiq elmi bir elm kimi bizim eradan əvvəl IV əsrdə qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Onun banisi yunan fəlsəfəsinin

«Hegeli» adlandırılan Aristotel (bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamışdır) olmuşdur. Məntiq sözü ərəb dilində "nətəqə" "danışmaq sözündən götürülmüşdür. «Əşyaların məntiqi», «faktların məntiqi», «tarixi inkişafın məntiqi», «sınıf mübarizənin məntiqi», «təfəkkürün məntiqi» və bu kimi ifadələr bu sözün nümunəvi variantlarıdır. Hər fəndil, nitq deməkdir. Bir qism orta əsrlər alimləri onu elm deyil, incəsənət saymışlar. Digərləri isə - əl- Farabi, İbn Sina, Nsirəddin Tusi və s. məntiqi elm saymışlar. Məntiqin məqsədinə gəldikdə isə, o fikri söyləmək olar ki, məntiq elə qanunlar və qaydalar sistemidir ki, onları əsas tutmaqla, insan düşüncə çəşqınlığından qorunmuş olur, məlum olan sağlam əsaslardan əldə edilməsi mümkün olan hər bir anlayışın əldə edilməsi üçün düzgün keçidlər müəyyən edilir və bu anlayışların durumları əldə edilir və düzgün olmayan keçidlər (yollar), onların növləri, sayları, səbəbləri müəyyən edilir. Məşhur bir riyaziyyatçının məntiq haqqında dediyi fikir nəzərinizə çatdırım: Məntiq, düzgün təfəkkürün forma və metodları haqqında elmdir! Başqa mənbə oxuduğum tərifi, məntiqin funksiyasını daha tutarlı ifadə etmişdir. Məntiq (yun. λογική) — "mülahizələr haqqında elm", "fikirlərdə və fəaliyyətdə əlaqələr haqqında elm" — məntiqi dillə intellekt dərketmənin qanunları, metodları və formaları haqqında elmdir. Məntiq haqqında biliklər təfəkkürlə alındığından, o *düzgün* təfəkkür haqqında elm kimi də götürülə bilər. Eyni zamanda məntiq təsdiq və ya təkzib metodları haqqında elm kimi də qəbul edilə bilər. Məntiq qazanılmış təcrübə və dərketmə vasitəsilə həqiqətin əldə edilməsi elmi də adlandırılır.

Məntiqin əsasını təşkil edən mühakimə prosesində uyğun biliklərimizi məntiqi şəkildə bir - birinə bağlamağı bacarmaq lazımdır. Mövcud olan riyazi biliklər sisteminə əsasən müxtəlif riyazi cümlələri qurmaq, əlaqələndirmək və mühakimə prosesində müəyyən nəticə çıxarmaq, istərsə də hər hansı elmdə istərsə də gündəlik həyatda əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərinizə çatdırım ki, mövcud olan riyazi biliklər sisteminə əsasən müxtəlif riyazi cümlələri qurmaq, əlaqələndirmək və mühakimə prosesində müəyyən nəticə çıxarmaq, istərsə də hər hansı elmdə istərsə də gündəlik həyatda əhəmiyyət kəsb edir. Dilin təkmilləşməsi, zənginləşdirilməsi və onun mühakimə prosesində istifadə ediləcək şəkllə gətirilməsi zərurəti meydana çıxır. Bu problemin həlli üçün riyazi dil- simvolik dil daha münasib hesab edilmişdir. Beləliklə də XIX əsrdə məntiq eiminin bir hissəsi "Riyazi məntiq" meydana gəlmiş və bu nəinki, riyazi isbatlar nəzəriyyəsi probleminin əsasını qoymuş, hətta riyaziyyatın inkisaf etməsinə böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, qədim zamanlardan başlayaraq indiyə qədər inkisaf etmiş məntiq elmini əsasən iki mərhələyə bölmək olar: ənənəvi məntiq üzərində qurulmuş "formal məntiq" və formal məntiq üzərində qurulmuş "Riyazi məntiq". Formal məntiq, insan mühakimələrinin konkret məzmununu nəzərə almadan onların formasını və ya quruluşunu öyrənir, başqa sözlə desək, formal məntiq konkret məzmunu nəzərə almadan əqli nəticə və isbat qaydalarında, mühakimə, anlayışlar arasındakı əlaqənin və məntiqi nəticə çıxarılmasının qanunlarını öyrənir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, formal məntiqin əsasını qoyan qədim yunan filosofu Aristotel olmuşdur. Məntiqi nəticə çıxartmaq nəzəriyyəsinə ilk dəfə Aristotel işləmişdir. Danışığımızda işlədilən cümlələrin konkret məzmunundan asılı olmayaraq, onların şəkli, quruluşu arasında olan müəyyən asılılıqlara əsaslanaraq mühakimə aparmaq və əvvəlki cümlələrin məntiqi əlaqələrinin nəticəsinə əsasən yeni cümlə almaq prosesinin kəşfi, başqa sözlə desək, formal xarakterli, məntiqi nəticənin kəşfi Aristotelə məxsusdur. Məsələn: 1) Bütün dövlət rəmzləri qürur yerimizdir. Gerb dövlət rəmzidir. Deməli, gerb qürur yerimizdir. 2) Çinar ağacdır, ağac bitkidir, deməli çinar bitkidir. 3) kvadrat - rombdu, romb paraleloqramdır, deməli kvadrat paraleloqramdır. 4) Natural ədəd - tamdır, tam ədəd rasionaldır, deməli natural ədəd rasionaldır. Məzmunlarına görə fərqlənən bütün belə misallar - mühakimələr aşağıdakı quruluşda

olan eyni şəkllə , eyni quruluşa malikdir. " A, B-dir, B, C - dir, deməli A , C- dir." Formal xarakterli məntiqdə aparılan belə mühakimələrin konkret məzmunu nəzərə alınmadan A, B və C- lərin köməyi ilə göstərdiyimiz şəkil , quruluş əsas götürülür. İsbat xarakterli bu cür mühakimə yürütmə bacarığı aşağı siniflərdə şagirdlərə aşılmalıdır ki, şagird gələcəkdə bu cür problemlə situasiyaya düşəndə çətinlik çəkməsin. Aristotelin kəşf etdiyi formal məntiq illər, əsrlər keçdikcə ardıcıl olaraq mükəmməlləşmiş , dəyişmiş , inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Lakin bizim eradan əvvəl meydana gəlmiş məntiq elmi XIX əsrə qədər böyük nailiyyətlər əldə edə bilməmişdir. Belə bir nailiyyət və yenilik XIX əsrdə baş vermişdir ki, bu da riyazi metodların və riyazi dilin formal məntiqə daxil edilməsidir. Riyazi metodların və riyazi dilin formal məntiqdə tətbiqi məntiq elminin inkişafını daha da sürətləndirmiş və beləliklə də "Riyazi məntiq " meydana gəlmişdir. Riyazi məntiqin əsasını elmin əsasını XVII əsrdə alman riyaziyyatçısı və filosofu Q.Leybnis qoymuşdur. O, bu gələcək elmi əqli nəticələr hesabi və ya riyazi məntiq adlandırmışdır. İrland riyaziyyatçısı və məntiqçisi Con Bul XIX əsrdə bu elmi məntiqin riyazi analizi adlandırmışdır. Bulun işlərinin davamçıları və sistemləşdiriciləri olan riyaziyyatçısı E.Şreder və rus riyaziyyatçısı P.S.Poretski «riyazi məntiqin» əsas başlanğıcları haqqında tədqiqat aparmışlar. XIX əsrin 70-ci illərində olduqca tez-tez «məntiq cəbri» termini, bəzən də bu terminə C.Bulun soyadının əlavə edilməsi nəticəsində alınan termin rast gəlinirdi «Bul məntiq cəbri» (Pirs, 1870), «Bulun məntiq cəbri» (Liard, 1877), «Məntiq cəbri» (Makferleyn, 1880). 1880-cı ildə ingilis məntiqçisi «Simvolik məntiq», 1891-ci ildə isə italyan riyaziyyatçısı Peano «Riyaziyyatın məntiqi» terminlərini istifadə etmişlər. Leybnis tərəfindən işlədilən «riyazi məntiq» terminini 1904-cü ildə keçirilən beynəlxalq fəlsəfə konqresində bir sıra filosoflar «loqistika» kimi adlandırılmasını təklif etmişdilər. İngilis filosofu və məntiqçisi B.Rassel 1906-cı ildə «propozisiya hesabi» terminini daxil etmişdir. Məşhur alman riyaziyyatçısı D.Hilbert və V.Akkerman bu elm sahəsinə aid kitablarını (1928-ci il) «Nəzəri məntiqin əsasları» adlandırmışlar. Sonralar həm «riyazi məntiq», həm «simvolik məntiq» və həm də «loqistika» terminləri paralel olaraq istifadə olunmuşdur və i.a. Riyazi məntiq mülahizələrin analizi üsulları ilə məşğul olan elmdir. Mülahizə dedikdə bu və ya digər əşya, hadisə və s. haqqında fikir (cümlə) nəzərdə tutulur. Mülahizə kimi hər hansı bir münasibət də istifadə oluna bilər. Riyazi məntiqdə ilk növbədə mülahizələrin məzmununa deyil onların formasına baxılır, yəni onların doğruluğunun bu və ya digər qiymətləndirilməsinə (doğru olmasına, yalan olmasına, mümkünliyinə, zəruriliyinə, ehtimallığına və s.) baxılır. Mülahizələrə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: «Anar və Azər qardaşdır», «2 ədədinin kvadratı 4 ədədinə bərabərdir», «Bir azdan yağış yağacaq» və s. Riyazi məntiq üzrə görkəmli alim S.K.Klininin fikrincə riyazi məntiq məntiqin riyazi üsullar vasitəsilə inkişaf etdirilməsi elmidir. P.S.Poretskinin fikrincə riyazi məntiq öz predmetinə görə məntiq, üsullarına görə isə riyaziyyatdır. Mülahizələrin formallaşdırılmasına ilk dəfə antik yunan filosofu və riyaziyyatçısı Aristotel tərəfindən başlanmışdır və, beləliklə, formal məntiq adlandırılan elm yaranmışdır. Məntiqi əməliyyatların riyaziləşdirilməsi ideyasını ispan filosofu Raymund irəli sürmüşdür (XIII-XIV əsr). Bu ideya sonralar bir sıra Avropa alimlərini cəlb etmişdir. Aristotel məntiqi müasir səviyyəyə ingilis riyaziyyatçısı Con Bulun yazdığı «Fikirlərin qanunu» əsərində çatmışdır. Mülahizələr məntiqinin təşəkkül tapmasında XIX əsrdə yaşamış Kazan Universitetinin professoru P.S.Poretski, qərbi Avropa alimləri deMorqan, Freqe, Pirs, Şreder və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. 1910-cu ildə rus fiziki R.Erenfest telefon əlaqələrində keçid zəncirlərinin təsviri üçün mülahizələr məntiqinin tətbiqinin mümkünliyünü göstərmişdir. 1938-1940-ci illərdə demək olar ki, eyni vaxtda sovet alimi V.İ.Şestakovun, amerikan alimi K.Şennonun, yapon alimləri Nakaşimi və Xanzavanın riyazi məntiqin rəqəm texnikasında tətbiqi haqqında əsərləri çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin 50-ci illərində

riyazi məntiqin intensiv inkişafı başlamışdır. Riyazi məntiqin rəqəm texnikasında tətbiqi haqqında ilk monoqrafiya 1950-ci ildə sovet alimi M.A.Qavrilov tərəfindən çap etdirilmişdir. Riyazi məntiqin inkişafında sovet alimləri İ.İ.Jeqalkinin R.S.Novikovun, A.N.Kalmoqorovun, S.V.Yablonskinin, V.A.Qorbatovun, D.A.Pospelovun, Y.İ.Yanovun, A.A.Muçnikin, Avropa və amerika alimlərindən D.Hilbertin, Çerçin, Klininin və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində riyazi məntiqdən riyaziyyatın əsaslandırılmasında istifadə etməyə başlamışlar. Bu sahədə D.Hilbertin işləri daha çox nəzərə çarpır. Riyazi məntiqin bir sıra bölmələri mövcuddur. Bu bölmələrə bu cəbri (ikiqiymətli məntiq), çoxqiymətli məntiq, hesabiqiymətli məntiq, kontiniumqiymətli məntiq, riyazi isbatlar nəzəriyyəsi, ehtimallı məntiq, zamanlı məntiq, deontik məntiq, intuisionis məntiq, kombinator məntiq, konstruktiv məntiq, induktiv məntiq, modal məntiq, predikatlar hesabı və aiddir. Riyazi məntiq formal məntiqin əsas qanunlarına istinad edərək, riyazi dilin və riyazi metodların tətbiqi ilə məntiqi proseslərin qanunauyğunluqlarını araşdırır. Riyazi məntiqdə mücərrədlik konkret məzmunu daha da uzaqlaşdırır. Bunu bir nümunə ilə izah edək. "Əgər bütün adamlar şüurludursa və Həsən adamdırsa, onda Həsən də şüurludur" Aydın ki, bu mühakimə doğrudur. İndi bu mühakimədə "adamlar", "şüurludur", "Həsən" sözlərini uyğun olaraq, "heyvanlar", "nəfəs alan", "delfin" sözləri ilə əvəz etsək aşağıdakı yeni mühakimə alınır. "Əgər bütün heyvanlar nəfəs adlandırsa və delfin heyvandırsa, onda delfin nəfəs alandır". Bu mühakimə də doğrudur. Buradan görünür ki, nəzərdən keçirdiyimiz mühakimə çox qəribə əlamətə malikdir. Məzmunun dəyişməsindən asılı olmayaraq mühakimə öz doğruluğunu saxlayır. Əgər həmin mühakiməyə daxil olan və məzmunu göstərən sözləri kənar etsək, onda onun aşağıdakı sxemi (modeli) qalar. Əgər bütün u' -lər u"-dirsə və u"-lər u' -dirsə, onda u"-lər u"-dir. Bu modelə ixtiyari məzmun verən sözlər daxil etsək, həmin mühakimənin doğruluğu dəyişməz. Riyazi məntiqin qurulmasında mücərrədliyin, məhz bu dərəcədə özünü əks etdirməsi, formal məntiqin özünün xeyli inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Riyazi məntiqin əsasını qoyan ingilis riyaziyyatçı sı C. Bul olmuşdur. Sonralar bu elm dünyanın bir sıra alimlərini, o cümlədən Sovet riyaziyyatçıları və məntiqçilərinin (İ. İ. Jeqalkin, V.İ.Qlivenko, A. N. Kolmoqarov, P. C. Novikov, A.A. Markov, A. İ. Malsev, N. A. Şanina, S. A. Novikov və sairə) əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

Məntiqin aktuallığından və tədris olunmasının vacibliyindən yazarkən XIII əsrdə yaşamış, Dünya şöhrətli azərbaycanlı alim, riyaziyyatçı, astronom və filosof Nəsirəddin Məhəmməd ibn Həsən Tusinin məntiq elminin inkişafına həsr etdiyi üç əsərini qeyd etməmək mümkünsüz olardı. Bu əsərlər döbrümüzə kimi gəlib çatmışdır. Əsərlərdən "Əsas əl-iqtibas" əsərlərin içində trakti ən fundamental olanıdır. Dövrünə görə "bəşər ustadı" adlanan nəsirəddin Tusinin bu əsəri, məntiq elmində nadir və misilsiz olan bu qiymətli əsər, "şeyx-ər-rəis" adlanan İbn Sinanın "Şifa" adlı məntiq kitabından sonra məntiq elmi üzrə yazılmış ən yaxşı və ən mükəmməl kitab hesab edilir.^[1] Qeyd etmək yerinə düşər ki, məntiqə həsr olunan Əsas əl-iqtibas əsərində Nəsirəddin Tusi İbn Sinanın ardıcılığıdır.¹

İkinci əsəri olan "Əş-şərh əl-ışarat vət-tənvihat" dir. Bu əsər İbn Sinanın "Əl-ışarat vət-tənbihat" kitabına yazılan şərhərdən ibarətdir. Üçüncü əsəri "Təcrid əl-məntiq" Tusinin digər iki böyük həcmli əsərləri kimi klassik məntiqə həsr edilmişdir.

Qeyri-səlis məntiqin yaradıcısı, dünya şöhrətli alim, dünya elminə 6 nəzəriyyə bəxş edən həmyerlimiz Lütfi Ələsgərzadənin bu məqalədə yeri olduğunu xüsusilə qeyd edirəm. Ona dünya şöhrəti qazandıran, onun dünya elmində inqilab hesab olunan qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə riyaziyyatın əsası olan ikili çoxluq anlayışına yeni ifadə vermişdir:

qeyri-səlis çoxluq. Elmdə qeyri-səlis ölçünün daxil edilməsi təbiətdə və cəmiyyətdə gedən proseslərin qeyri-müəyyənliyini daha adekvat nəzərə almağa imkan yaradır. Qeyri-səlis məntiq anlayışı 1965-ci ildə Lütfi Zadə tərəfindən irəli sürülmüşdür. Adi məntiqi məsələlərdə qiymət 1 və 0 olmalıdırsa, qeyri-səlis məntiqə aid məsələlərdə qiymətlər $[0;1]$ intervalında olur.

Aparıcı dünya şirkətləri tərəfindən tətbiq olunan bu nəzəriyyə 1965-ci ildə işlənilib hazırlanmışdır. Nəzəriyyə uzun müddət Amerika elmi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsə də, ötən əsrin 80-ci illərində yapon alimlərinin diqqətini cəlb etmiş və yaponlar bu unikal nəzəriyyədən yararlanmaq qərarına gəlmişlər. Lütfi Zadə nəzəriyyəsinin tətbiqi gündoğan ölkəyə milyardlar qazandırmışdır. Bu gün Yaponiyanın «Mitsubishi», «Toshiba», «Sony», «Canon», «Sanyo», «Nissan», «Honda» və digər nüfuzlu şirkətləri qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə əsaslanan foto və videokameralar, paltaryuyan maşınlar, vakum kimyəvi təmizləyiciləri istehsalında, avtomobillərin, qatarların, sənaye proseslərinin idarə olunmasında geniş istifadə edirlər. Lütfi Zadə 1989-cu ildə qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin sənayedəki uğurlarına Yaponiyanın elm adamlarına verdiyi ən yüksək mükafat – "Honda" mükafatı ilə təltif olunub. Amerikalılar da bu nəzəriyyənin qiymətini anlamağa, ondan yararlanmağa başlayıblar. Bu gün bu nəzəriyyə Amerikanın "General Motors", "General Electric", "Motorola", "Dupont", "Kodak" və başqa şirkətləri tərəfindən istehsalatda geniş tətbiq olunur. Hazırda bu nəzəriyyədən iqtisadiyyatda, psixologiyada, linqvistikada, siyasətdə, fəlsəfədə, sosiologiyada, dini məsələlərdə, münaqişə problemlərində də istifadə olunur. Daxili işlər orqanları əməkdaşları, cinayət işinin araşdırılmasında geniş istifadə edirlər. Belə ki, polis əməkdaşları tərəfindən məntiq elminin, onun müddəalarının yaxşı mənimsənilməsi onların gündəlik peşəkar fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məntiq elminin qanunları və qaydalarının istifadəsi daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əlində güclü bir vasitəyə, silaha çevrilir. Nəticədə məntiqi yanaşma vasitəsilə polis əməkdaşlarının öz opponentləri ilə apardıqları mübahisə və söhbətdə qarşı tərəfin düzgün olmayan mövqeyini aşkar etməyə nail ola bilirlər. Polis əməkdaşlarının yüksək məntiqi mədəniyyəti, ardıcıl və inandırıcı şəkildə öz fikirlərini qarşı tərəfə çatdırmaq qabiliyyəti cinayətkarlığın profilaktikasında, cinayətkarlıqla mübarizədə və cinayətkarların islah olunması və tərbiyəsində çox vacib bir amildir.

Məntiqin əsas vəzifəsi bütün dövrlərdə eyni olubdur: Nəticə çıxartmaq mümkün olan hər şeyi tətqiq və analiz etmək. Bununla belə, hesab edilir ki, nəticə obyektin məzmunundan deyil, onu tətqiq metodlarından birbaşa asılıdır. Ona görə də tətqiqat metodlarını rəngarəngliyi və subyektiv baxışların çoxluğu arzuolunandır.

Məntiqin konkret sahələri bütün tarix boyu tədricən dəyişilibdir.

Tarixən məntiq fəlsəfənin bir hissəsi kimi öyrənilib. Hal-hazırda o müstəqil bir elm kimi qəbul olunur. Həmçinin simvolik məntiq riyaziyyat və informatikanın bir hissəsi kimi də öyrənilir.

Məqaləmi Nəsirəddin Tusinin məntiq barədə dediyi bir kəlamla bitirmək istəyirəm:

“ Məntiq özlüyündə bir elmdir və başqa elmlər üçün də bir alətdir”

MƏQALƏNİN YAZILMASINDA İSTİFADƏ OLUNAN MƏNBƏLƏR:

1. Riyaziyyat ensiklopediyası II hissə/ Çəşioğlu mətbəəsi. 2011 – ci il nəşri.
2. Sadıqov H.A. : “Riyaziyyatın ibtidai kursunun elmi əsasları “ / Maarif nəşriyatı.1991
3. <https://melumatlar.az/blog/2706/nesireddin-tusi-haqda>
4. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/2317/Felsefe-Elmleri-Ensiklopediyasi-Georq-Hegel>
5. <https://afn.az/sosial/85612-mentiq-fenni-problem-tedrisde-yoxdur-imtahanlarda-var-.html>

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
  - Article title, author's name and surname
  - The name of workplace
  - Mail address
  - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
  - Introduction
  - Research method and research
  - Discussion of research method and its results
  - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

  - a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
  - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
  - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
  - The article is sent to at least to experts.
  - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
  - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
  2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
  3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
    - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
    - İş yeri,
    - Elektron ünvanı,
    - Xülasə və açar sözlər.
  4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
  5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
  6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
  7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
    - Giriş,
    - Tədqiqat metodu
    - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
    - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
  8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
  9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötəzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
  - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
  - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altından 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
  11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
  12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
    - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
    - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
    - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
  - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
  - İş yeri,
  - E-posta adresi,
  - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
  - Giriş,
  - Araştırma yöntemi
  - Araştırma
  - Tartışma ve sonuçlar,
  - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15]. Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baku, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
  - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
  - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
  - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
  - Название статьи, имя и фамилия авторов
  - Место работы
  - Электронный адрес
  - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
  - Введение
  - Метод исследования
  - Обсуждение результатов исследования и выводов.
  - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjajev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
  - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
  - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
  - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.